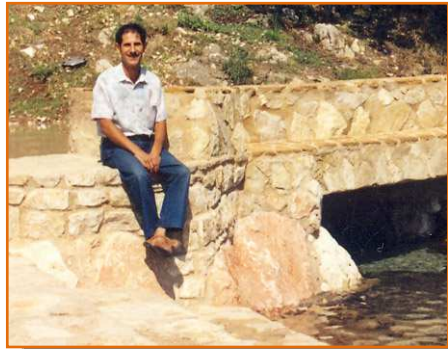

Text divulgatiu i educatiu de la història de la Vila i el Raval, i dels seus elements més singulars, amb la finalitat de conèixer, valorar i estimar l'àmbit a revitalitzar

[Esborrany de data 10-10-2015]

Treball dedicat a Doménec Morell Fullana,
autor de la *Dotzena i mitja de llegendes del Pinet*,
iniciador de les passejades pel Raval,
generós difusor dels seus coneixements,
i un contagiós enamorat del Raval i d'Oliva.

Ens va deixar el 24 de febrer de 2008.

Amb gran estima, in memoriam

Índex

El campanar de Sant Roc (poema de Joan Navarro)

La Vila i el Raval d'Oliva

Els orígens de la Vila i el Raval

Els mudèjars

Els moriscos

La formació del Raval d'Oliva

La trama urbana del Raval d'Oliva

Evolució urbana del Raval d'Oliva

La Gerreria

El Pinet

Elements singulars de la Vila

Plaça Alonso

Biografia de Gabriel Ciscar i Ciscar

Portalet de la Verge Maria

Torrassa del Pi

Aula de Gramàtica Llatina

"El Ravalet" de la Vila

Casa de Gregori Mayans (Museu de la Il·lustració)

"Casa de la Cultura" (antiga fonda)

Cases del carrer Tamarit

Església de Santa Maria la Major

Museu Parroquial de Santa Maria

La Cripta de l'església de Santa Maria

C/ Moreres

Oliva al s. XVIII

Centro Olivense (Casa dels Ordunya)

Museu Arqueològic (Casa dels Pascual)

Elements singulars del Raval

Plaça Alonso

C/ Abadia

La casa Abadia (s. XV, amb remodelacions s. XVI i s. XVIII)

Plaça de Sant Roc

Església de Sant Roc: història de l'edifici

Església de Sant Roc: descripció de l'edifici

Una joia barroca: la Capella del Crist i el seu transagrari

El Transagrari

C/ Sant Antoni

C/ Rafael Pasqual

Mirador del C/ Sants Innocents

Antic cementeri mudèjar a l'actual C/ Collado

C/ Divina Gràcia

C/ Sant Sebastià
C/ Pou d'Alzina
C/ Sant Llorenç
C/ Lahoz
C/ Barranc
C/ Les Tendes
Ermita dels Sants Antonis
C/ Gerreria - Cantereria
Portal i carrer de Sant Vicent
La séquia mare del riu Alcoi
C/ L'Aurora
Els Camatxo
C/ Sant Bernat - Bram
Els Bram (Abram)
Plaça de Ganguis
Els Ganguis
C/ Fateres
Els Fatera (o Fateres)

Cèlebres mudèjars i moriscos

Abdal·la de Trípoli, de captiu a cadí de Xàtiva
La desafortunada Nuzeya, captiva del rei
El pirata Balaguer, capità d'una esquadra corsària
Els germans Alicaxet, els pirates del navili verd
Jeroni Ferrer de Benirredrà, un morisc adinerat

L'arquitectura dels Centelles

Els Centelles
El Palau Comtal
La torre del carrer de la Comare
La columna gòtica del carrer M.D. del Carme
La fortalesa renaixentista de Santa Anna
Característiques de la construcció
Datació i justificació de la fortalesa
Funcions estratègiques
L'Enginy del sucre
El Molí

Bibliografia

El campanar de Sant Roc

(poema de Joan Navarro)

"Al capvespre el muetzí fa des del minaret de la mesquita del raval l'última crida a l'oració d'aquell dia. La seua veu tremolosa s'escolta vora les cases del palau dels comtes, al tossalet del pi, al pou d'Alzina, al forn de la plaça enrajolada, als camps de blat i de canya de sucre, vora la séquia mare... Les paraules de l'imam explicant als creients les sures de l'Alcorà han fet niu a les jàssenes de l'edifici, i quan l'estança es buida ressonen malenconioses dins del silenci. Aviat, però, deixarà d'escoltar-se la veu del muetzí i la veu de l'imam, el dring deficiós de les sures rebotant contra la llàntia sagrada, l'alè de la flama, la respiració aquietada dels fidels que busquen amb la mirada la lluïssor de les torres de la Meca, la Ka'ba, la pedra negra...

En el nom d'Al·là, el Misericordiós, el Compassiu

Les lloances a Alà, Senyor dels mons.

El Misericordiós, el Compassiu,

Rei del Dia de la Retribució.

Només a Tu adorem, només en Tu cerquem ajuda.

Guia'ns pel camí recte...

Què se n'ha fet, de les paraules de l'alfaquí? I de les sentències del cadí? On és l'aljama? On són aquells que batejaren el rierol Alfadalí? És que ha arribat l'hora de l'exili?

Mon pare va nàixer i es va criar al raval, vora el carrer de les Tendes, no gaire lluny d'on s'alçava l'antiga mesquita que els cristians van convertir en l'església de Sant Roc. On es dreçava el minaret van construir la torre que amb el temps acolliria les campanes, aquestes campanes que ara sonen i s'escolten des d'on era la casa d'Alonso, des del carrer del Barranc, des de la placeta de Ganguis, des del carrer del Bram (o d'Abraham?), des del carrer de les Fateres, de l'Estora i de la Goleta, dels Cistellers...

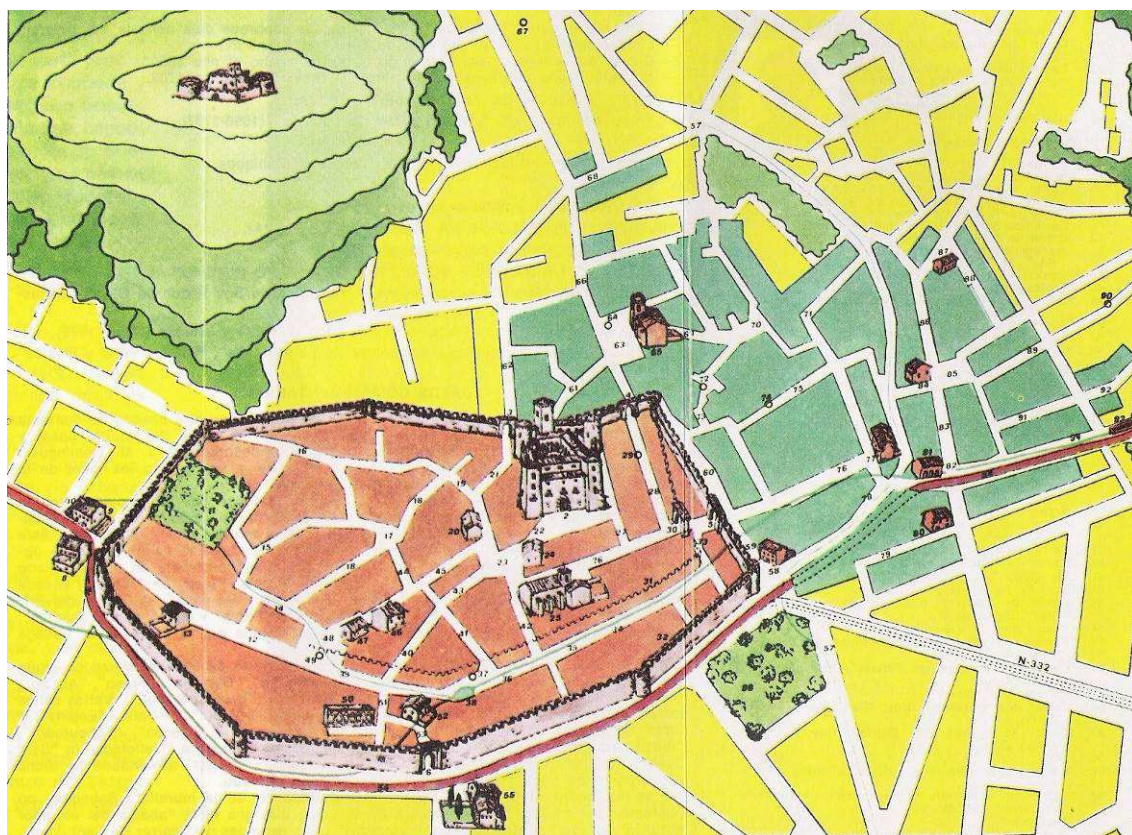
Els murs de les cases del raval i de la vila estan esgrafiats per la repicadissa de les campanes en anunciar l'incendi de la serradora del Roig, la mort de Rosa la Gòria, les misses de sis, la processó de la Mare de Déu dels Dolors, pels tocs a cel-cel, a glòria...

Fragments de la vida d'un poble escrits amb el so de les seues campanes."

La Vila i el Raval d'Oliva

Este plànol topogràfic, on es superposa la trama urbana d'Oliva al segle XVII sobre la trama urbana actual, elaborat per Francisco PONS MONCHO, i publicat al llibre *Iniciación a la Historia de Oliva* (publicacions Ajuntament d'Oliva, València 1988, pàg. 22 bis - desplegable), mostra gràficament la distribució geogràfica dels dos àmbits que volem conèixer per valorar i estimar: la Vila i el Raval.

La Vila (sector intramurs)

1. Fortalesa de Santa Anna
2. Palau comtal
3. "Portalet del palau"
4. "Portal del Pi"
5. "Portal del Raval"
6. "Portal del molí"
7. "Portal del mar"
8. "Hostal de baix"
9. "Hostal de dalt"
10. "Abeurador"
11. "Hort del Palau"
12. "Carrer major".
13. "Casa del delme"
14. "Carrer nou". Hui: Prolongació de "Sant Joan"
15. "Carrer de Sant Joan o de la mallolada". Hui: "Sant Joan"
16. "Carrer de la Verge Maria del Carme". Hui: "Verge del Carme" dels núms. 13 i 20 fins al 92.
17. "Placeta de mossén Oliver o de fora". Hui: "Plaça de Sant Doménec"
18. "Carrer de Sant Domingo" (sic) abans "de la paella".
19. "Carrer de Miró o del forn de la plaça enrajolada". Hui: "Verge del Carme" dels núms. 1 a l'11 i 18.
20. "Forn de la plaça enrajolada"
21. Carrer de nom desconegut. Posteriorment: "De la Comare"
22. "Carrer del Palau". Hui: "Duc d'Osuna"
23. "Plaça enrajolada"
24. "Cort del governador"
25. "Església de Santa Maria. capella del Roser i fossar"
26. "Carrer de l'Abadia o de l'Església". Hui: "Església".
27. "Carreró que puja al Palau". Hui: "Aula"
28. "Carrer de la Goleta o de Sant Cristofol". Hui: "Sant Cristofol"
29. Pou
30. "Portalet de la Verge Maria"
31. Muralla primitiva
32. Muralla nova
33. "Carrer de les serranes". Hui: Plaça Alonso
34. "Carrer de les moreres". Hui: "Moreres"
35. "Séquia mare"
36. "Carrer de la bassa del molí o del apothecari". Hui: "Plaça de la bassa" i "Gómez Ferrer"
37. Pou
38. "Bassa del molí"
39. "Braçal de la séquia mare"
40. "Carrer de les Sòries". Hui: "Tinent Sancho"
41. "Carrer de Fraso". Hui: "Verge del Pilar"
42. "Carrer dels Carpis o dels Ferrandos". Hui: "Tomàs Vt. Tosca"
43. "Carrer de Tamarit". Hui: "Tamarit"
44. "Carrer dels Marcos". Prolongació de "Sant Doménec"
45. "Carrer de l'hospital o de la presó". Hui: "Hospital"
46. "Hospital" i primitiu "Convent de la Visitació de Santa Elisabet" de monges clarisses
47. "Presó"
48. "Plaça empedrada". Hui: "Plaça Ajuntament"
49. Pou
50. "L'enginy del sucre"
51. "Carrer de l'enginy". Hui: "l'Enginy"
52. "Molí"
53. "Carreró del molí". Hui: "Molí"
54. "Camí real de Gandia a Dénia"
55. "Convent nou de Santa Maria del Pi". Hui: "Col·legi del Rebollet"
56. "Hort del Senyor"

El Raval (sector extramurs)

57. "Barranc"
58. "Hostal del Raval"
59. "Carrer del portal del Raval o de la Vila nova". Hui: Prolongació d'Abadia.
60. "Carrer de la muralla". Hui: "Abadia"
61. "Carrer de Sant Jordi". Hui: "Sant Jordi"
62. "Carrer de Santa Anna". Hui: "Santa Anna"
63. "Placeta del pou". Hui: "Plaça de Sant Roc"
64. Pou
65. "Església de Sant Roc"
66. "Carrer del Pi". Hui: Part d'Abadia i "Sant Antoni"
67. "Pou dels serrans"
68. "Carrer dels serrans". Hui: "Serrans"
69. "Carreró del fossaret". Hui quasi desaparegut
70. "Tossalet del pi". Hui: "Sant Isidre"
71. "Carrer de la Fos, la Vos o la Os". Hui: "Lahoz"
72. "Pou d'Alzina"
73. "Carrer del pou d'Alzina". Hui: "Pou d'Alzina"
74. Pou
75. "Carrer del pou o dels arenosos". Hui: "Sant Llorenç"
76. "Carrer de les tendes o del trapig". Hui: "Les Tendes"
77. "Trapig del sucre"
78. "Carrer del barranc deis trapigs". Hui: "Barranc".
79. "Carrer d'Abram". Hui: "Sant Bernat"
80. "Cases d'Abram"
81. "Els porxets"
82. "Pont de na Vidala o de Camatxo.
83. "Carrer de Camatxo o de l'empedrat". Hui: "Divina Aurora"
84. "Casa i hort de Miquel Ganguix"
85. "Placeta de Ganguix". Hui: "Plaça de Ganguis"
86. "Carrer del forn de les Fateres". Hui: "Sant Pascual"
87. "Forn de les Fateres"
88. "Carrer dels cistellers". Hui: "Sant Lleopard"
89. "Carrer de la Font d'en Carròs". Hui: "Sant Blai"?
90. Pou
91. "Carrer de la caldereria". Hui: "Caldereria"
92. "Carrer de la gerreria o de la cantereria". Hui: "Cantereria"
93. "Abeurador"
94. "Carrer de l'abeurador". Hui: "Sant Vicent"

Els orígens de la Vila i el Raval

Quan Jaume I va conquerir el regne musulmà de València (*Balansiya* o xarq al-Àndalus), molts musulmans van poder romandre a les seues terres perquè, a canvi de cedir un territori al rei cristià, pactaven ser vassalls seus.

Després de la conquesta del castell del Rebollet, en juny de 1239,¹ aquest i totes les alqueries que pertanyien a la seua demarcació (entre les quals es trobava *Awriba*)² foren concedides per Jaume I al cavaller Carròs.³ I després de la primera gran deportació de mudèjars (produïda en 1248, amb posterioritat a la primera revolta d'al-Azraq), el monarca va ampliar la donació que havia fet a Carròs.⁴

La dinàmica d'ocupació del territori seguida pel rei conqueridor va propiciar que al regne cristià de València hi haguera una massa important de població mudèjar. Al llarg del s. XIII aquesta població va anar disminuint a causa de dues grans deportacions:

¹ Després de la capitulació de la ciutat de València (1238), la frontera entre els regnes cristià i musulmà va quedar establida en el riu Xúquer. I, a canvi de la cessió del cap i casal, Jaume I es comprometia a no conquerir més territoris cap al sud, fins l'any 1244. Malgrat això, aprofitant una absència del monarca a Montpeller, uns cavallers de les seues tropes liderats per Guillem d'Aguiló van conquerir terres al sud de Cullera, trencant així el pacte. En eixa incursió es va conquerir el castell de Rebollet. Vegeu-ho a JAUME I, *Crònica o Llibre dels Feits*, edició a cura de Ferran Soldevila, Edicions 62 i "la Caixa", Barcelona, 1994, pàgs. 269-270.

² Tenim tres documents que en parlen. Un a l'obra del geògraf al-Idrīsī (1100–1164/5) titulada *Uns al-muḥaḡ*: "De Xàtiva al castell (*hisn*) de Bairén (*Bayrān*)² hi ha 18 milles, i de Bairén al castell (*hisn*) d'Awriba hi ha 12 milles, i d'Awriba a Dénia hi ha 12 milles". Un altre a l'obra d'al-Silafī titulada *Mu'ḡam al-safar* (1092–1180/1): "Awraba és una de les alqueries de Dénia, en al-Àndalus". I un altre en el *Mu'ḡib* d'al-Marrākuṣī (1185– 1249 aprox.): "Entre Dénia i Xàtiva hi ha un lloc (*mawḍi*) anomenat *Awriba*, a mig dia [de camí] de Dénia, en el qual hi ha una mina de ferro". Vegeu NAVARRO OLTRA, V.C., "Sobre el topònim Awr.ba del districte de Dénia islàmica", dins *Cabdells núm. VI*, A.C. Centelles i Riusech, Oliva, 2009, pàgs. 115-132.

³ A Carròs, *el castell i la vila de Rebollet, amb forns i molins*. Era el 18 de juliol de 1240. Entrada 2258 del *Llibre del Repartiment de València*, edició a cura d'Antoni Ferrando, Vicent Garcia Editors, Paterna, 1979, pàg. 200.

⁴ *Per Nós i els nostres successors donem i concedim a vós, Carros, fill del comte Alamany, i als vostres successors, a perpetuïtat, tota l'heretat erma i poblada que l'alcaid de Xàtiva i son pare posseïen i tenien o devien tenir per alguna causa a raó en els termes de Robole i de Mediona i d'Oriba. I us concedim que aquesta heretat la tingueu vós i els vostres successors per alou propi, franc i lliure, a perpetuïtat, perquè en disposeu lliurement vós i els vostres successors i a favor de qui vulgueu, a excepció de clergues i d'eclésiàstics. Dat a València, a 17 de febrer, any del Senyor 1249.* Entrada 2816 del *Llibre del Repartiment de València...*, pàg. 264.

I també l'entrada 2996 (pàg. 283): *A Carròs, l'alqueria de Mediona i la d'Elcha com a heretat, a perpetuïtat, a excepció dels clergues i dels religiosos, 13 de febrer [1249].*

I el 10 de juny de 1252 trobem un altre document en què Jaume I novament fa donació de castells i viles en favor de Carròs: "...villam de Reboile et Beniflach et Rafalcofer et Rabat et Oliva et Mediona et Elcha et Alchadedi et Benirrama et Benimacharet et Potries...". Archivo Histórico Nacional, Nobleza, Osuna, Lligall nº 597-21 (Carpeta 83, nº 18), *Arxiu Municipal d'Oliva*, Fondo de Microfilms, rotllo nº 6. NAVARRO OLTRA, V.C., "Sobre el topònim Awr.ba...", pàg. 124.

- l'esmentada de 1248, posterior a la primera rebel·lió d'al-Azraq,⁵ en què Jaume I va expulsar la meitat de la població mudèjar⁶ (i els qui no foren deportats van ser desallotjats de les ciutats i de les terres més fèrtils);⁷

- i la de 1276, posterior a la segona rebel·lió d'al-Azraq.⁸

D'aquesta forma, a finals del s. XIII s'arribava a un cert equilibri demogràfic entre les poblacions musulmana i cristiana.⁹

A principis de 1357 va esclatar la guerra entre Pere el Cruel de Castella i Pere el Cerimoniós. L'any 1364, les tropes de Pere I de Castella van arrasar i saquejar Oliva, Rebollet, la Font d'En Carròs, Gandia, Potries i Rafelcofer.¹⁰ Per posar remei al despoblament generat, l'espòs d'Alamanda Carròs, Berenguer de Vilaragut, senyor de l'Honor de Rebollet, va promulgar una carta de poblament per a la Font d'En Carròs (1368), i una altra per a Oliva, l'any 1379.¹¹

Els mudèjars

La població musulmana (anomenada "mudèjar") tenia religió, llengua i cultura pròpia, i habitava als ravals de les ciutats o les alqueries del terme. Mantenien un cert grau d'autonomia (variable segons les diferents conjuntures històriques), i tenia les seues pròpies autoritats civils i eclesiàstiques (alamí, cadí, alfaquí, consell d'ancians, mostassaf, síndics, sequiers...), així com el seu propi codi legislatiu (la *çuna e xara*).

Aquesta situació va començar a canviar en juliol de 1521, quan les forces agermanades guanyaven la batalla del Vernissa i conduïen els musulmans de Gandia i Oliva a les esglésies per batejar-los.

Ho feien perquè pensaven que, d'aquesta forma, els vassalls mudèjars (caracteritzats per la seua fidelitat i docilitat als senyors) estarien en les mateixes condicions laborals i fiscals que ells.

⁵ FURIÓ, A., "Els musulmans valencians, de la conquesta a les Germanies", dins *Entre terra i fe...*, pàg. 63.

⁶ JAUME I, *Crònica o Llibre dels Feits...*, entrada 369, pàg. 313.

⁷ En alguns casos, van quedar com a reserves de mà d'obra, però així i tot continuaven sent el resultat dels desplaçaments forçosos. Vegeu FURIÓ, A., "Els musulmans valencians...", pàg. 64.

⁸ En 1275, prop de casa nostra, a Beniopa, es van ajuntar 2.000 mudèjars alçats en armes, els quals foren reprimits per l'exèrcit cristià, que va fer abundants esclaus. Vegeu ALONSO I LÓPEZ, J. E., *Història de la Safor*, Edicions la Xara, Simat de la Vallidigna, 1999, pàg. 54.

⁹ Exceptuant, clar està, el regne de Granada, que encara no havia passat a mans cristianes. FURIÓ, A., "Els musulmans valencians...", pàgs. 64-68.

¹⁰ CAMARENA MAHIQUES, J., "De la historia de Oliva y Rebollet", dins *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, 1988, pàg. 154.

¹¹ ALONSO I LÓPEZ, J. E., *Història de la Safor...*, pàg. 56.

Els moriscos

La Germania fou derrotada a finals de 1522, però els baptismes no foren anul·lats. I en desembre de 1525 l'emperador Carles I ordenava el bateig forçós de tots els musulmans dels seus regnes peninsulars.¹²

Aquesta nova condició de "cristians nous" obligava els antics mudèjars a complir amb les normes d'una religió que no compartien,¹³ mentre que continuaven amb una pressió laboral i fiscal quasi idèntica a la de la seua condició anterior. Gràfica és l'afirmació d'un administrador del duc: *"el morisco se contentava con dos hanegadas de tierra y se tenía rico con ellas; y muchos no tenían sino la casa y se alimentaban de lo que ganavan a jornal"*.¹⁴

Finalment, després de molts anys de debats al voltant del "problema morisc", Felip III va decidir expulsar els moriscos. En setembre de 1609 començaren els secrets moviments militars. Quan les galeres de Nàpols entraren al port de Dénia, i dos mil soldats dels terços italians desembarcaven i s'allotjaven pel marquesat, es va fer públic l'edicte reial. Era el 22 de setembre de 1609.¹⁵

Els moriscos tenien tres dies per abandonar les seues cases i dirigir-se al port de Dénia. Podien endur-se els béns que foren capaços de portar amb ells, però la resta s'havia de quedar. Es garantia que no serien maltractats, i que se'ls donaria de menjar fins *"passarlos a Berbería"*.

El 30 de setembre embarcava a Dénia el primer contingent de deportats (procedien principalment de l'Alqueria de la Comtessa), el qual va partir el 2 d'octubre, esdevenint els primers moriscos en ser expulsats de la península.¹⁶

Curiosament, els moriscos del Raval d'Oliva (843, segons el registre d'embarcaments) foren dels últims a partir. Després de molts dies esperant i desesperant al port de Dénia,¹⁷ van embarcar el 28 de novembre i el 3 de desembre, en sis naus franceses que els portaren a Orà.¹⁸

¹² En realitat, l'emperador només va fer extensiu als regnes de la Corona d'Aragó el decret de conversió forçosa que ja s'havia publicat (i aplicat) a Castella l'any 1502. GARCÍA-ARENAL, M., "Dissensió religiosa i minories. Moriscos i judeoconversos, qüestions d'identitat", dins *Afers. Fulls de recerca i pensament* 62/63, Catarroja, 2009, pàg. 15.

¹³ De fet, les autoritats eclesiàstiques i civils dedicaven grans esforços a vigilar que els moriscos no continuaren practicant en secret els ritus i costums islàmics. Ho podem comprovar en els mandats de la quarta visita pastoral de la parròquia de Sant Roc (1583), en la qual el visitador insisteix en allò que havien de complir els cristians nous: com havien d'amassar la pasta, matar els animals, tallar la carn, complir el precepte de la missa dominical..., així com la necessitat de comptar amb la presència de cristians vells per a determinats actes, com el naixement de les criatures, o l'amortallament dels difunts... DOMÍNGUEZ TORMO, J.M. i PONS MONCHO, F., *Sant Roc d'Oliva. Apuntes históricos*, edita Junta pro I Centenari del temple parroquial de Sant Roc, Oliva, 1989, pàgs. 45-49.

¹⁴ PONS FUSTER, F., *Aspectos económico-sociales...*, pàg. 21.

¹⁵ Lomas, 2009: 58

¹⁶ Lomas, 2009: 69-71

¹⁷ Segons un testimoni de l'època, es tractava de: *"mil personas del arrabal de Oliva, muy pobres, que no se pueden embarcar [...], que se an quedado aquí [port de Dénia] muchos días ha"* (Lomas, 2009: 108).

¹⁸ Lomas, 2009: 107-109, i 267.

La formació del Raval d'Oliva

Raval (de l'àrab *ar-rabal* o *al-rabal*) és un arabisme que vol dir un suburbi o un barri extramurs a la vora d'una via de comunicació de certa importància. Al territori valencià aquest terme es sinònim de moreria, ja que els ravals situats a l'exterior de les muralles de les viles cristianes eren els barris on habitaven els mudèjars (anomenats moriscos a partir de la seua conversió forçosa, l'any 1525).

Al cens de moriscos de l'any 1602 apareixien cinc grans moreries al regne de València: Sogorb, Xàtiva, Oliva, Cocentaina i Elx.¹⁹

El Raval d'Oliva, com veiem, ocupava el tercer lloc entre les moreries més poblades del Regne. Com es va configurar aquest Raval tan important? Hi ha diverses teories sobre els orígens i la creació de la moreria d'Oliva:

- Una d'elles sosté que es crearia amb posterioritat a la segona revolta d'al-Azraq (1276); rebent un fort impuls demogràfic amb l'ordre reial de 1290 que obligava els sarraïns de les muntanyes a baixar al pla.²⁰
- Un altra teoria afirma que fou el primer comte d'Oliva, Francesc Gilabert de Centelles (segona meitat s. XV), qui va obligar als seus vassalls musulmans a abandonar les aljames d'Elca, Almoixic, Alfadadic..., amb la finalitat d'evitar possibles aliances amb els pirates o els mudèjars de Gallinera.²¹
- I una altra hipòtesi per explicar la forta concentració de mudèjars a la moreria d'Oliva gira al voltant de la conveniència econòmica d'acostar la mà d'obra als llocs de treball del rendibilíssim negoci del sucre: trapigs, enginy i plantacions de canyamel.²²

Teories, totes tres, que ben bé podrien ser complementàries. En qualsevol cas, amb el pas dels segles, la moreria va anar creixent en població, fins al punt que en 1607 a tota Oliva hi havia unes 835 cases, de les quals 450, més de la meitat, eren de moriscos del Raval.²³

¹⁹ PIQUERAS, J., "Geografia de la població morisca al Regne de València al començament del segle XVII", *Entre terra i fe. Els musulmans al regne cristià de València (1238-1609)*, edita Universitat de València i SECC (Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales), València 2009, pàg. 178.

I TORRÓ, J., "Formes de poblament i urbanisme. Com s'organitzaren els llocs d'habitació dels musulmans del regne de València (segles XIII-XVI)", *Entre terra i fe. Els musulmans al regne cristià de València (1238-1609)*, edita Universitat de València i SECC (Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales), València 2009, pàg. 201.

²⁰ Camarena 1988: 156-157.

²¹ Mestre, 1970: 109-110; i Pons, 2009: 173-174.

²² Domínguez-Pons, 1989: 26

²³ PONS FUSTER, F., *Aspectos económico-sociales del Condado de Oliva (1500-1750)*, publicacions Ajuntament d'Oliva, València, 1981, pàgs. 3-11.

La trama urbana del Raval d'Oliva

La moreria d'Oliva, situada al nord i nord-oest de la Vila, es troba a l'inici d'una costera seccionada per barrancs i torrents. Al nord, el seu límit ve definit pel barranc del Coll o Trapig, mentre que el seu límit est ve marcat per la séquia mare. Sembla que una torrentera secundària discorria entre el mur de la vila i la moreria, confluint amb l'esmentat barranc just després d'acabar la separació entre ambdós nuclis.²⁴

El Raval d'Oliva es caracteritza per un viari irregular, marcat per les reculades de façanes i la presència d'atzucacs i carrerons estrets i tortuosos.²⁵ Aquesta configuració urbana constitueix el millor testimoni de l'empremta morisca. De fet, si ens fixem en el plànol de la moreria, observarem la diferent disposició viària entre la part del nucli més elevat i primitiu, on estava l'antiga mesquita, i l'extrem inferior (carrers Sant Llorenç, Estora i Tendes), just sobre la séquia mare, on se situava l'edifici del trapig (en el qual els mudèjars-moriscos estaven obligats a treballar diversos dies a l'any en la producció de pans de sucre).

Podem apreciar com aquesta part més baixa presenta una xarxa de carrers ordenada, amb parcel·les regulars i alineades. És a dir, trobem la coexistència de dos estils urbanístics que responen a dues lògiques distintes:

- la coneguda com "urbanisme mudèjar", que es dona allà on els andalusins conservaren (en major o menor grau) la capacitat de reproduir les pautes urbanes pròpies del món musulmà, caracteritzat per l'aprofitament de l'espai en funció de les condicions topogràfiques del terreny i del consens entre els grups que l'ocupen.²⁶ Aquest grup estava format per una família extensa, la vivenda de la qual adoptava una disposició centrada al voltant d'un "pati" central en el qual s'obrien les cambres.²⁷ Així, són les cases les que, en juxtaposar-s'hi, van determinant els carrers (formant illes amb contorns irregulars), sense que existís un pla de creixement definit amb antelació.²⁸ L'accés a les vivendes tenia lloc per l'interior de les illes, mitjançant carrerons tortuosos sense eixida, anomenats *adarves*. I la separació entre les illes consistia en carrers angostos i d'amplària variable, denominats *zuqaq*.
- i les conegudes com a construccions "*per a moros*", construccions promogudes per senyors cristians per a nous assentaments musulmans,²⁹ en les quals la configuració de la

²⁴ TORRÓ ABAD, J., "El urbanismo mudéjar como forma de resistencia...", pàgs. 569-570.

²⁵ TORRÓ ABAD, J., "Formes de poblament i urbanisme. Com s'organitzaren els llocs d'habitació dels musulmans del regne de València (segles XIII-XVI)", dins *Entre terra i fe. Els musulmans al regne cristià de València (1238-1609)*, Universitat de València i SECC (Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales), València, 2009, pàg. 216.

²⁶ TORRÓ ABAD, J., "El urbanismo mudéjar como forma de resistencia...", pàgs. 543, 580-581.

²⁷ TORRÓ ABAD, J., "El urbanismo mudéjar como forma de resistencia...", pàgs. 536-537.

²⁸ Torró segueix: TORRES BALBÁS, L. *Ciudades hispano-musulmanas*, Madrid, 1985, pàg. 294. I també la tesi de BAZZANA, A., *Maisons d'Al-Andalus. Habitat Médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne orientale* (2 vols.), Madrid, 1992.

²⁹ Vegeu: TORRÓ ABAD, J., "El urbanismo mudéjar como forma de resistencia. Alquilerías y morerías en el Reino de Valencia (siglos XIII-XVI)", dins *Actas del VI Simposio Internacional de Mudéjarismo, Teruel 16-18 septiembre 1993*, edita Centro de Estudios Mudéjares del Instituto de Estudios Turolenses, pàg. 538. I TORRÓ ABAD, J., "Formes de

parcel·la es resol, quasi sempre, en forma rectangular, perpendicular al carrer, amb plantes estandarditzades, encaixades en parcel·lars preexistents i cobertes amb crugies successives, ordenades en profunditat, més un xicotet pati al fons, com en el cas de les vivendes cristianes.³⁰ El resultat són illes compactes, de forma quadrangular, que donen lloc a carrers sempre oberts, i a un viari ordenat.³¹

Evolució urbana del Raval d'Oliva

El nucli del Raval més primitiu³² estava delimitat (sense ànim d'exhaustivitat) pels actuals carrers: les Tendes, Abadia, Sant Antoni, Serrans i Barranc. Ara bé, això no vol dir que tot el perímetre descrit estiguera completament habitat, ni tampoc que fora d'ell no hi haguera població. De fet, de la presència de població fora d'aquest espai trobem abundants vestigis, fins i tot abans de l'expulsió dels moriscos:

- el forn de les Fateres,³³ un dels quatre que hi havia en època feudal, era dels que més va aportar a les rendes comtals fins al moment de l'expulsió dels moriscos, l'any 1609.³⁴
- en la documentació parroquial de Sant Roc apareixen dades referents a persones i llinatges que hui formen part de la toponímia dels carrers del barri. Així trobem la defunció de la morisca Angela Guengueix en 1606,³⁵ el bateig d'un fill de la viuda del morisc Lloís Abram en 1607,³⁶ i abundant informació sobre la nissaga dels Camatxo, la qual comença en la segona meitat del s. XV,³⁷ etc.

Amb tot, és amb posterioritat a l'expulsió dels moriscos que comencem a trobar més referències de població enllà del barranc. Amb molta posterioritat, ja que l'expulsió dels moriscos de 1609 va suposar un colp molt dur per al Raval d'Oliva. Pensem que, de les 479

poblament i urbanisme...", pàg. 210.

³⁰ TORRÓ ABAD, J., "Formes de poblament i urbanisme...", pàg. 212.

³¹ TORRÓ ABAD, J., "El urbanismo mudéjar como forma de resistencia...", pàgs. 536-537.

³² La documentació més antiga que coneixem al respecte és protocol notarial de 28 de juny de 1427, on s'assenyala que Mohamat Mohavit era "*sarracenus habitans in ravallo seu moraria ville Olive*". APPV, protocol, nº 24915/R. Vidal. Informació extreta de BORDES GARCIA, J., *Oliva al segle XV. Una aproximació al món rural de la Baixa Edat Mitjana*, IV Beca Serafí de Centelles, Oliva, 2001, pendent de publicació.

³³ Segons Pons Moncho, "Fatera" és un cognom morisc que trobem al Real de Gandia com a especialista de "trapig", i aporta la següent referència extreta de: "*el hijo de Fatera el mayor, Ho Fumet, del dicho lugar, y Oxet natural de Villalonga y habitante en el dicho lugar del Real, llerteros*". Cabdells VI, pàg. 192.

³⁴ Pons Fuster: 1981, pàgs. 65 i 68.

³⁵ Cabdells VI, pàg. 193.

³⁶ Cabdells VI, pàg. 191. Anys més tard (1693), a un censal de la parròquia de Santa Maria, trobem: "*una casa en el Raval, carrer Abraham, afronta casa de Bertomeu Jiménez canterer*". APSM. Sig. XI-22 pàg. 201.

³⁷ Cabdells VI, pàgs. 173-174.

cases que hi havia en aquell moment, 450 eren de moriscos. Això vol dir que el barri es va quedar totalment despoblat a finals de novembre de l'any de la deportació, quan les 843 persones que l'habitaven hagueren d'anar cap al port de Dénia per embarcar rumb a Orà.

La Gerreria. La repoblació del Raval va ser molt lenta (no debades, la moreria d'Oliva havia sigut la tercera més poblada del Regne de València). Cap a finals del s. XVII observem com el barri ha anat consolidant la seua expansió a l'altra banda del barranc del Trapig, cap a la partida coneguda com a la Gerreria.³⁸ Aquest topònim, present a moltes ciutats dels territoris de parla catalana,³⁹ fa referència a un ofici, i al producte que aquest genera: les gerres. Una gerra és un tipus específic de recipient de fang cuit;⁴⁰ els qui les elaboraven rebien el nom de gerrers, i el lloc on es produïen i venien: gerreria. Un cànter és un altre tipus de recipient,⁴¹ també de fang cuit; els qui l'elaboraven eren els canterers,⁴² i el lloc on es feia o venia: cantereria.⁴³ Antigament, totes les persones que treballaven en un mateix sector solien agrupar-se al voltant dels gremis, dins dels quals podien existir subdivisions, com en el cas de Barcelona, on els gerrers, ollers, rajolers i escudellers van començar formant part d'un únic gremi de terrissers i, posteriorment, van anar segregant-s'hi poc a poc.⁴⁴

La partida de la Gerreria s'estenia des del barranc del Trapig i la séquia Mare cap a la muntanya que hui s'anomena "de la Creu". Era una zona on hi havia abundants eres de batre.⁴⁵ La pràctica de la gerreria en aquesta zona deu vindre d'antic, però no podem

³⁸ Coneguda encara com a "partida" fins ben entrat el s. XVIII (1788, APSM, Censals, Sig. XVI-11 f.13: *un tros de terra secà de deu fanecades, en la partida Gerreria*), la qual cosa vol dir que arribant al s. XIX encara quedaven molts espais buits de cases, com a eres, o com a terra de cultiu.

³⁹ Sense dubte, el més conegut és el de la part antiga de la ciutat de Mallorca. Sa (la) Gerreria és, igual que a Oliva, la denominació d'un carrer i un barri.

Anomenat partida de la Gerreria en 1649 (APSM: Sig. XI-12, f. 165), i barri "de la Gerreria" a un protocol notarial de Manuel Forrat de l'any 1769. APSM: Sig XVI-5-II, f. 41.

⁴⁰ Recipient de fang cuit, la secció circular del qual va augmentant fins a certa distància de la boca i després va disminuint fins a la base. De boca ampla, sense coll o amb coll molt curt, i sense anses o amb anses molt menudes (cast. *tinaja*) DCVB.

⁴¹ Recipient de fang, format d'un cos més ample de dalt que de baix, que per la part superior central acaba amb un coll i té una ansa a cada costat (cast. *cántaro*) DCVB. "El cànter nou fa l'aigua fresca"

⁴² Un canterer també és una post amb forats rodons, que està posada horitzontalment i serveix per sostenir els cànters o gerres (cast. *cantarero, zafariche*) DCVB.

⁴³ El terme cantereria (terrisseria) també s'usa per denominar els objectes realitzats amb argila (fang) i posteriorment cuits una sola vegada. És un terme més limitat que ceràmica, ja que s'aplica a les peces realitzades sense esmalt o amb vernís aplicat en una sola coccio.

⁴⁴ Vegeu RIU DE MARTÍN, María del Carmen, "Les ordinacions i l'evolució del gremi de terrissers a Barcelona", dins *Pedralbes: Revista d'història moderna* núm. 10, Universitat de Barcelona: Departament d'Història Moderna, Barcelona, 1990, pàgs. 68-70.

⁴⁵ Mayans tenia una era en aquesta zona en 1746. Mayans-Mestre (1976, pàg. 275).

assegurar-ho.⁴⁶ El que sí sabem amb certesa és que, l'any 1609, les rendes senyorials ja rebien l'impost que pagava aquest sector econòmic.⁴⁷ També tenim referències clares de com s'anomenava la partida situada a la part inferior de la séquia Mare (des d'aquesta i cap a la mar). Aquesta partida, coneguda fins a principis del s. XX com a "dels Patins",⁴⁸ en l'època medieval es designava "partida de davall la séquia del Molí".⁴⁹

La primera referència documental d'una part del Raval coneguda com a la Gerreria ens apareix a un censal de 1584, on es parla d'un veí que viu en el carrer que rep aquest nom.⁵⁰ I, posteriorment, apareixen moltes altres referències:⁵¹

- 1695-08-18, APSM, Censals, Sig. XI-22 f. 202: *180 sous imposats a una casa en el Raval, carrer Gerreria, de Joan Jorner que fa canters.*
- 1768, APSM, Censals, Sig. XVI-5-I f.76: *una mitja casa en el Raval, en el barranc de les Eres de la Gerreria* (el qual fitava amb eres de batre).
- 1773, APSM, Censals, Sig. XVI-6-III f.66: *una casa en el carrer que Puja de la Séquia Mare a les Eres de la Gerreria* (segurament, l'actual carrer de la Mare de Déu del Rebollet)
- 1786, APSM, Censals, Sig. XVI-9-II, f. 85: *una casa en el Raval d'Oliva, carrer Gerreria o de la Font de Baix* (el carrer de la Font de Dalt és el carrer Sant Blai).

⁴⁶ A un protocol notarial de 9 de maig de 1432 trobem unes referències que bé podrien ajustar-se a la zona de la Gerreria (en la qual hi havia dues fonts: la de Baix i la de Dalt), i on és molt probable que existiren fonts d'alfar (destinats a coure fang): Bartomeu Sora (Sòria?), veí d'Oliva, va arrendar per 18 lliures a Pere Orts, les seues terres situades a la **partida de la Font d'En Cacim**. L'arrendament, a més, incloïa un **for**n d'alfar situat a la mateixa partida rural ("dono et trado vobis cum predictis mediis, quondam mulam meam simil cum aliis apparatibus arandi, videlizet dos aradrés ab sos arreus et quondam forn de alfar sitam in dicta partida de la Font d'En Cacim"). APPV, protocol nº 6465/F. Cardona. Informació extreta de BORDES GARCIA, J., *Oliva al segle XV. Una aproximació al món rural de la Baixa Edat Mitjana*, IV Beca Serafí de Centelles, Oliva, 2001, pendent de publicació.

Amb tot, cal assenyalar que el terme Gerreria no apareix al recull de partides medievals olivanes que fa el propi Josep Bordes a l'obra esmentada.

⁴⁷ *Dret de la gorreria* (sic), 26 lliures de regalia. PONS FUSTER, F., *Aspectos económico-sociales del condado de Oliva (1500-1750)*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, 1981, pàg. 65.

⁴⁸ Amb aquest nom, "dels Patins", apareix ja a la Concòrdia de reg de 1511, a la qual fa referència Gregori Mayans a MAYANS Y SISCAR, G., *Epistolario V. Escritos económicos*, selecció transcripció i notes d'Antonio Mestre, Publicacions Ajuntament d'Oliva, València, 1976, pàg. 328.

⁴⁹ Ho podem veure en el recull de partides medievals elaborat per Josep Bordes, al qual hem fet referència més amunt. I Doménec Morell ens aporta la corroboració de la identificació del nom amb l'espai designat: en un document sobre les fites dels termes parroquials (APSM, Sig. Caixa-84 Vària): *Cantó del Morret, segueix per la séquia Mare del Molí... casa de Joan Jorner, que es cantereria, i des de allí segueix fins la casa de Pere Pérez, que també antigament havia segut cantereria de Francesc Quintano, i estem en el carrer Gerreria com si anàrem a la Font d'En Carròs.*

⁵⁰ 1584-10-24, APSM, Censals, Sig. XI-1 f. 120: *Joan Jafler, espardenyer que té una casa al Raval, al carrer Gerreria, i paga 4 sous.*

⁵¹ Totes aquestes referències, incloent l'abans esmentada, han estat estretes d'un treball inèdit de Doménec Morell Fullana, i que ens ha resultat de molt gran ajuda en el present treball. Ens referim a: MORELL FULLANA, D., *Els noms de lloc a Oliva*, transcrit per Vicente Domingo Ballester Morell, 191 pàgines (Din A4, Times new roman 12, interliniati senzill).

- 1788, APSM, Censals, Sig. XVI-11 f.13: *un tros de terra secà de deu fanecades, en la partida Gerreria*.

- 1791, APSM, Censals, Sig. XVI-12 f. 78: *una casa en les Eres de la Gerreria*.

La consolidació definitiva d'aquest espai urbà vindrà assenyalada per la construcció dels seus dos edificis més significatius:

- Per una banda, la singular capella-portal dedicada a Sant Vicent Ferrer, la qual es va construir l'any 1725 al lloc on la tradició afirma que va predicar el popular dominic, pel setembre de 1410, quan aquest transitava per la calçada que unia Xàtiva amb Dénia en l'anomenada "campanya valenciana".⁵² Com a curiositat podem dir, que les reixes que veiem es van col·locar per tal d'evitar el costum que van agafar alguns vianants d'encendre el seu cigarret del ciri del sagrari.⁵³ El carrer de Sant Vicent antigament s'anomenava carrer "de les moreres del Raval", ja que, igual que passava amb l'actual carrer de les Moreres, aquests tipus d'arbres estaven plantats a la vora de la séquia Mare⁵⁴ quan aquesta encara no estava tapada.⁵⁵

- Per altra banda, l'ermita dels Sants Antonis.⁵⁶ Una ermita que es va construir a finals del s. XVIII, per tal de facilitar l'assistència a missa dels fidels d'aquest barri en dies de pluja, ja que els forts barrancs deixaven la zona incomunicada.

El Pinet. Així, des de finals del s. XVII i, sobretot, durant el s. XVIII es produeix la consolidació urbana de la zona del Raval que coneixem com a Gerreria. I, a partir de finals del s. XIX es consolidarà una altra zona d'expansió del Raval, la que hui coneixem com a Pinet, en la costera de la muntanya de la Creu.⁵⁷

⁵² La tradició del pas de Sant Vicent Ferrer per Oliva la suposa Fr. H. FAGÉS, O. P., a la seua *Histoire de Saint Vincent Ferrier, Apotre de l'Europe* (París, 1892), de la qual reproduïm un fragment publicat al *Boletín Oficial del Arzobispado de Valencia* de 1955, pàg. 163: "*Se halla en Valencia... del 23 de junio al 20 de agosto de 1410. Luego se encamina hacia el Sur, sin alejarse mucho de la costa. Bien por Sueca o, lo más probable, por Alcira y el Valle de Alfandech (Valldigna) llegó a Teulada. A 29 de septiembre recibe en Denia un pliego del Obispo de Valencia, Hugo de Lupia y Bajés. Y de vuelta le vino en el valle de Albaida una carta de Liria. Pasa por Játiva*". Notícia extreta de DOMÍNGUEZ TORMO, J. M. i PONS MONCHO, F., *Sant Roc d'Oliva. Apuntes históricos*, Oliva, 1989, pàg. 143.

⁵³ Cabdells VI, pàg. 177.

⁵⁴ La séquia mare és un ramal del riu Serpis. Aquest riu arriba a la comarca pel terme de Vilallonga, travessant el Barranc de l'Infern i el Racó del Duc. Prop de Potries hi ha l'assut d'en Carròs, el qual dirigeix un bon cabdal per la Séquia Reial d'Alcoi i que, a través del partidori de la Casa Fosca, porta les aigües fins als termes de Rebollet i Oliva. Aquesta séquia entra al traçat urbà de la ciutat d'Oliva seguint la via Xàtiva-Dénia. És a dir, per l'actual carrer de Sant Vicent per endinsar-se en el carrer de les Tendes, carrer de les Moreres, plaça de la Bassa i fins al molí de l'Enginy (el qual era mogut per l'aigua de la séquia retinguda a la plaça de la Bassa).

⁵⁵ La séquia Mare estava descoberta des de l'entrada del carrer Sant Vicent fins "els porxets", i un altre tram des del "portal del Raval" fins a la "la bassa del molí", en la Vila. A les vores d'aquests trams descoberts creixien les moreres que van donar nom als dos carrers, tant al "carrer de les Moreres dins los murs de la Vila", com al "carrer de les Moreres en lo Arraval".

⁵⁶ Vegeu Luis B. LLUCH GARIN, *Ermitas y paisajes de Valencia. Tom III*, ed. Caja de Ahorros de Valencia, València 1980, pàgs. 314-316.

⁵⁷ De gran interés resulta el llistat d'encarregats d'arreglar els diners per a la construcció del campanar de

La primera referència que trobem amb al nom de barri de Pinet apareix en l'any 1766, a una escriptura d'una casa (Arxiu de Santa Maria, signatura XVI-4-II pag.70). Amb tot, aquesta zona de població és anterior, i era coneguda des d'antic com a la zona del forn de les Fateres. Està documentada, com a mínim, des del moment de l'expulsió dels moriscos, l'any 1609.⁵⁸ Posteriorment, trobem altres referències documentals:⁵⁹

- 1728, un censal fa referència al carrer *Fateres*, APSM, Sig. XI-3 f. 235.
- 1771, un altre censal fa referència al *barri forn de les Fateres*, APSM, Censals, Sig. XVI-5-IV f. 26.
- 1782, novament un censal fa referència al carrer *Forn de les Fateres*, APSM, Sig. XVI-8-I f.113.

Pel que fa a la referència al carrer que acabem de veure, Pons Moncho creu que el nom no coincidiria amb l'actual carrer de les Fateres, ja que tres de les seues cases (la part posterior) apareixen fitant amb el barranc, a la documentació parroquial. La qual cosa li fa pensar que puga tractar-se de l'actual carrer Sant Pasqual.⁶⁰

Si el forn de les Fateres esmentat al s. XVII es trobava ubicat al mateix lloc on hui el coneixem (i on va estar en funcionament fins als anys 50 del s. XX), aleshores podem suposar que aquesta zona del Raval, tot i presentar una població dispersa (no concentrada com un nucli urbà compacte), tindria una gran vitalitat i densitat, com es pot deduir dels impostos que pagava el forn abans de 1609. Tot això canviaria l'endemà de l'expulsió dels moriscos, quan el barri va quedar despoblat, i els ingressos del forn de les Fateres es van veure dràsticament reduïts.⁶¹

l'església Sant Roc, ja que cada persona s'encarregava d'un grup de carrers, i ens aporten una visió global del territori que abastava la parròquia (= el Raval) en 1695:

Dit dia se ajuntaren los señors Jurats... y los elets de la parròquia... y en execusió de la primera determinació de la Junta General nomenaren, per a tots los barrios qui replegás y captás totes les semanas lo dineret.

Per lo carrer de Serrans: Jusep Maffes...

Per a los carrers del Mur y S. Jordi: Agustí Tur...

Per los carrers del Rinconet y Barranc: Joan Alvares...

Per a el carrer de les Tendes: Jusep Sanchis...

Per a los carrers de les Moreres y Abram: Jusep Camacho...

Carrer de les Pateres ó de Camacho: Sebastiá Morell...

Desde la Placeta de Ganguis, correr de P. Moreno: Jusep Garcia...

Per a el carrer de la Font y carrer de G. Vidal: Jusep Savall...

Per a el carrer del empedrat: Pere Masquefas...

És la transcripció del foli 177 del llibre de Fàbrica amb signatura H.2.3a. (1695-1769). Informació extreta de DOMINGUEZ TORMO, J. M. i PONS MONCHO, F., *Sant Roc d'Oliva. Apuntes históricos*, Oliva, 1989, pàg. 123.

⁵⁸ Recordem: PONS FUSTER, F., *Aspectos económico-sociales del condado de Oliva (1500-1750)*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, 1981, pàgs. 65 i 68.

⁵⁹ Novament, la nostra font ha estat: MORELL FULLANA, D., *Els noms de lloc a Oliva*, transcrit per Vicente Domingo Ballester Morell, 191 pàgines (Din A4, Times new roman 12, interliniat senzill).

⁶⁰ Cabdells VI, pàgs. 192-193. Sembla ratificar-ho Salvador Cardona a CARDONA MIRALLS, S., "Apéndice documental IV: Nomenclátor urbano", dins *Iniciación a la Historia de Oliva*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, València, 1988 (3ª edició), pàg. 449; quan diu que el nom de carrer de Sant Pasqual és oficial des d'abans del 14 d'abril de 1931, i que en el s. XVI s'anomenava del "forn de les Fateres".

⁶¹ PONS FUSTER, F., *Aspectos económico-sociales del condado de Oliva (1500-1750)*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, 1981, pàgs. 65 i 68.

Durant els segles posteriors, aquesta zona del Raval va estar caracteritzada per una forta presència de corrals de ramats:⁶²

- S. XVII, referència a un corral de ramat de Francesc Camatxo, APSM, Caixa-84.
- 1762, referència a un corral de ramat de Diego Escrivà en les Fateres, APSM, Sig. XVI-3-I ff. 98-109.
- 1769, referència a *“una venta de terra.. un quartó de fanecada secà..., en el Raval, barri de les Fateres o Gerreria, APSM, Sig. XVI-5-II f.41.*
- 1776, referència a un corral de ramat de Simon Ferrandis en barri de Fateres, APSM, Sig. XVI-7-I f. 76.

La presència dels corrals de ramat pot explicar-se per dos motius. Per una banda, el fet de trobar-se a la vora d'una ruta de pas de ramat de gran importància: la coneguda com a “senda dels Lladres”, un assagador que uneix l'important mercat de Xàtiva (fronterer amb el regne de Castella) i el no menys important port de Dénia. Aquesta gran via de comunicació entrava al nostre terme municipal pel coll de Peapa (prop de la font de Maria Rosa), per la cresta de la muntanya de la penya de l'Àliga, vorejant el Tossal Gross, baixava a una cota mitjana de la muntanya de la Creu (quan encara no havia ocorregut la tragèdia del traçat de l'autopista AP7 al seu pas pel terme d'Oliva), travessava el que hui és la residència d'ancians, baixava pel carrer Alt (o Vall de la Safor), i anava a buscar la part més elevada del camí Collado. Finalment, per darrere de la muntanya de Santa Anna (tros on conserva el topònim), passava pel camí del Rajolar, arribant al Gallinera pel Cementeri de les burres, i enfilava cap al terme de Dénia.⁶³ Doncs bé, la situació estratègica de l'espai que hui coneixem com a zona del Pinet (a una distància relativament propera-llunyana a Dénia), i l'abundant presència d'aigua que presentava el feien un lloc molt indicat per a la proliferació dels corrals de ramat.

A finals del s. XIX, principis del s. XX molts d'aquests corrals foren comprats per gent del poble que els transformaren en vivendes per a les seues famílies. Un exemple és el cas del pare de Vicent Canet Roger, qui va comprar a la comtessa Mayans,⁶⁴ a finals del s. XIX, un corral i una casa que estaven en l'espai que actualment ocupen les cases 1, 3, 5, 7 i 9 del carrer Sant Jacint. Espai que fou transformat en habitatges per a la seua família.

El creixement de la població va requerir la dotació d'alguns serveis. Un dels més importants, l'aigua potable (la majoria de les cases no disposaven d'ella), va arribar en els anys 40 del s. XX, quan Bolinches va fer el llavador de la font dels Serrans (traslladada de la seua ubicació original al carrer Verge d'Aigües Vives-Mitja Galta).⁶⁵

⁶² Altre cop: MORELL FULLANA, D., *Els noms de lloc a Oliva*, transcrit per Vicente Domingo Ballester Morell, 191 pàgines (Din A4, Times new roman 12, interliniat senzill).

⁶³ CLIMENT, S. (Fassarok d'Oliva), “La senda dels Lladres”, dins *Llibre Festes del Crist*, Oliva, 1989, s/d.

⁶⁴ Descendent de Gregori Mayans, pertanyent a la rama establerta a Ontinyent. En els anys 40 del s. XX va donar a Oliva el terreny on es va ubicar un camp de futbol i, posteriorment, l'institut “Gregori Mayans”. Per aquesta raó li fou dedicat un carrer de la localitat. CARDONA MIRALLES, S., “Datos biográficos”, dins *Iniciación a la Historia de Oliva*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, València, 1988 (3ª edició), pàgs. 481 i 490.

⁶⁵ BLAY NAVARRO: 1960, pàg. 643.

Elements singulars de la Vila

A continuació oferim una breu descripció dels elements singulars de la Vila, seguint l'itinerari marcat per la iniciativa de la Delegació de Turisme dels anys 2009-2010, que portava per nom "Oliva tranquil·lament".

Plaça Alonso

Amb el nom de "Casa d'Alonso" es coneixia (des de mitjan s. XIX) la casa natalícia de Gabriel Ciscar i Ciscar. La casa fou assolada en la dècada dels anys 40 del s. XX. Els seus darrers moradors eren descendents de D. Fernando Ciscar, germà major de Gabriel.⁶⁶

Biografia de Gabriel Ciscar i Ciscar. Va nèixer a Oliva l'any 1760, i era nebot de l'il·lustrat Gregori Mayans. Fou un gran matemàtic i marí de professió. Va publicar obres científiques de matemàtiques, sempre en relació amb el món marítim, i va realitzar viatges d'experimentació marítima. El rei Carles IV el va nomenar membre de la comissió espanyola que va participar en la Reunió Internacional de París de 1791, on es va dictaminar el Sistema Mètric Decimal. Va ser elegit diputat de les Corts i Regent d'Espanya en tres ocasions, durant les absències i el regnat de Ferran VII, qui el va condemnar a mort. Gràcies a l'asil polític que li va brindar el duc de Wellington, va viure els darrers anys exiliat a Gibraltar, on va morir en 1829. En l'actualitat, les seues restes descansen en el panteó de marins il·lustres de San Fernando en Cadis.

Portalet de la Verge Maria

Conegut popularment com *el portalet*, era una de les entrades al perímetre emmurallat primitiu,⁶⁷ anterior a l'any 1529. A la part superior encara podem apreciar les grans pollegueres que aguantaven les fulles de la porta, la qual enfilava cap a l'antiga calçada romana que, pels actuals carrers de les Tendes i Sant Vicent, anava cap a Xàtiva.

En 1529⁶⁸ el comte Serafí de Centelles va iniciar⁶⁹ la construcció d'un nou i més potent traçat

⁶⁶ Entrada de CARDONA MIRALLES, S., a "Datos biográficos", dins *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València 1988, pàg. 479.

⁶⁷ MAYANS, *Epistolario V. Escritos económicos...* pàg. 319.

⁶⁸ En 1545 Francesc Gilabert va manar col·locar una inscripció en llatí que recordara la seua obra i la del seu oncle: "Serafí va fortificar Oliva amb murs, i el seu nebot Francesc va fortificar els murs amb una fortalesa". Vegeu FISCHER, E., "Àlbum de fotografies del Palau dels Centelles i Riu-sech", dins *El Palau dels Centelles d'Oliva. Recull gràfic i documental*, A.C. Centelles i Riusech, Oliva, 1997, pàg. 195, on hi ha la reproducció fotogràfica de l'esmentada làpida.

⁶⁹ "En lo dit temps e fi del dit any MDXXVIII e o principi del any MD y trenta lo il·lustre don Serafí Centelles, quondam comte de Oliva, estant la dita vila de Oliva sense muralla e amparo algú, feu e manà fer a dita vila muralla e circuir aquella de mur". ARV, Governació, 4.622. PARDO MOLERO, J.P., *La guerra dels cavallers...*, pàgs. 28-31. (segons document original).

de les muralles,⁷⁰ amb un altre portal anomenat *del Raval*, el qual estava situat entre les cases 4 i 5 de l'actual plaça Alonso. Aquesta duplictat permetria un sistema de guàrdia *a doble porta* en determinats moments.

Dins el perímetre de les muralles s'estenia la Vila, un recinte habitat pels descendents dels repobladors cristians, separat per aquestes de l'altre nucli, habitat pels descendents dels andalusins (el Raval o moreria).

En l'actualitat veiem un arc de mig punt de pedra, sobre el qual hi ha un mur decorat amb els plafons ceràmics de la Immaculada i sant Francesc de Paula, col·locats en 1945.

Torrassa del Pi

Aquesta torrassa de cos cilíndric i fàbrica de maçoneria és l'única que es conserva de la muralla del s. XVI, la qual pujava des del portal del Raval (a la plaça Alonso), i continuava per l'actual carrer les Torres fins al Palau dels Centelles, que també comptava amb torres pròpies als cantons (precisament, d'aquest seguit de torres prové el nom del carrer). La muralla seguia el traçat dibuixat per les mitgeres posteriors de les cases dels carrers Sant Miquel i Sant Rafael, baixava a buscar el portal de la Mar (final del carrer Major), seguia el recorregut de la carretera fins al portal del Molí (al carrer del mateix nom) i, novament seguint la carretera, tancava el perímetre al portal del Raval.

La torrassa que veiem, mig restaurada i mig habitada, defenia l'accés a la Vila a través del denominat portal del Pi, hui desaparegut. Rebia aquest nom per estar en la via de comunicació que conduïa al desaparegut convent franciscà de Santa Maria del Pi. De fet, antigament, la via de comunicació entre la Vila i el desaparegut convent franciscà de Santa Maria del Pi, la constituïen un portal, un carrer, un coll ("collado") i un camí (que creua el "riu dels frares"), tots ells dits "del Pi". El carrer del Pi estava format per l'últim tram del carrer Abadia i l'actual carrer de Sant Antoni, que conduïa al coll del Pi.⁷¹

Aula de Gramàtica Llatina

L'*Aula de Gramàtica Llatina*, coneguda popularment com *Aula Mayansiana* (per ser D. Gregori Mayans y Siscar el seu més ferm defensor), fou concedida a Oliva en 1769 pel rei Carles III, i en ella es realitzaven els estudis preparatoris per a la Universitat. Ubicada en un xicotet edifici amb pati, és una construcció del primer terç del s. XVIII, amb algunes reformes posteriors. La seua funcionalitat original probablement estava lligada al veí Palau dels comtes d'Oliva fins la seua adaptació com a centre d'ensenyament. Com a escola de gramàtica, l'Aula va tindre continuïtat com a centre educatiu durant el s. XIX, convertida llavors en "*Escuela de Ynstrucción Primaria*" (com ens recorda la manisa situada sobre la porta principal), i que va

⁷⁰ Segurament motivat per l'episodi del saqueig de Parcent i Murla, en què el corsari barbaresc Cacciadiàvolo va traure els moriscos (és a dir, vassalls) d'aquelles terres, i va capturar i destruir set galeres cristianes en la seua fugida.

⁷¹ DOMÍNGUEZ, J.M. - PONS MONCHO, F., *Sant Roc d'Oliva...*, pàg. 610.

perdurar fins la postguerra. L'Aula, recentment restaurada, s'alça sobre la plataforma atalussada de l'antic fossat del Palau, reblit i cobert pel pati actual. S'hi poden apreciar els fonaments d'una de les torres que el defensaven. En l'actualitat té una funcionalitat cultural i educativa.

"El Ravalet" de la Vila

Transcrivim íntegrament, pel seu interès, bona part de l'article de D. Fco. Pons Moncho al *Llibre de Fira i Festes* de l'any 1983, que tracta precisament sobre aquest entorn:

"Carrers "Verge del Carme", "Santo Domingo", "San Juan", "San Joaquín" y "Santa Teresita" ⁷²

La tarde estival declina en los estrechos y tortuosos callejones de la "vila" y el bochorno cede a la fresca y olorosa humedad de las calles recién regadas.

Las hacendosas vecinas se dan prisa en retirar de las aceras empedradas los medios-sacos de legumbres y frutos sacados al oreo y al sol, y algunas almácigas de plantel que antes colocaron junto a sus portales, que en sus arcos de ojiva evidencian la hechura mudéjar. Es la hora en que sus hombres, seguidos de la noche, regresan en sus burros de faenar en el campo. Es la hora, también, en que las calles pasan a dominio de la chiquillería cuyas gráciles risas y alocados correteos contrastan con las prisas austeras de un viejo "mossén" y alguna beata⁷³ que acuden a Santa María para el rezo de vísperas.

Cualquier atardecer sería así en Oliva durante el siglo XVII, que se extinguía en la villa condal de los Centelles dejando un rastro indeleble en sus rústicas viviendas y en el irregular trazado de sus calles con la variada toponimia que la costumbre y circunstancias les fueron adjudicando... diríamos que caprichosamente.

Quisiera remontarme a aquellos tiempos y entretenerme, ahora, en recordar aquel sector modesto de la "vila" -el hábitat de los cristianos viejos- encogido entre el "poder" y la "razón", entre el palacio de los condes y la mansión de los Mayans:

Carrer "Verge del Carme"

En el siglo XVII correspondía este topónimo al tramo que, hoy, comprende de los números 12/19 al 92, y que tardíamente se llamó "Calle de mosén Hosta".

El otro tramo, el principal, era conocido por "carrer de Miró", apellido que hemos encontrado entre sus vecinos, y también por "carrer del forn de la plaça enrajolada", porque arrancaba, como ahora, de la "plaça enrajolada" (hoy: Plaza de España), dejando a la

⁷² Este comentario está documentado en los "Cabreves de censales" que se conservan en los archivos de Santa María, San Roque y el Convento de monjas Clarisas de Oliva.

⁷³ El apelativo "beata" ha degenerado en el sentido despectivo que actualmente suele aplicarse. En el momento histórico que nos ocupa se refería a unas buenas mujeres que consagraron su vida al servicio de la parroquia y de los pobres y que, frecuentemente, vivían en comunidad.

derecha el "carrer de palacio" y lindando por la izquierda con el "de la presó" o "de l'hospital", en cuya confluencia estaba y sigue en plena actividad el "forn de dalt" también llamado "forn de la plaça enrajolada".

A la izquierda tuvieron sus viviendas los "Salelles", "Ferrándiz de Mesa", "Ribera", "Parra", "Mas", "Cano". "Pedrós", "Faraig", ... y en la esquina en que confluye el "carrer de Sant Domingo" la familia de los "Siti" descendiente de los pocos moriscos que quedaron en el Reino tras la expulsión de 1609.

Frente al horno vivían los "Mestre", "Martí de Veses" y "Ardid" que lindaban con la casa y almazara del hacendado Francisco Blay, cuya hermana Isabel fue, por dos veces, abadesa del convento de la Visitación de santa Isabel de monjas clarisas, en el que también profesó su hija Josefa María.

Algunas de estas casas confinaban por detrás con la muralla de la villa que, partiendo del palacio condal, cortaba el actual "carrer de la comare" y corría a lo largo del "carrer de Miró", aproximadamente por los extremos interiores de dos callizos o "atzucacs" y sin más salida al exterior que un pequeño portal junto a la torre del palacio, que dio nombre a la calle San Miguel-Les Torres, llamada entonces "carrer del portalet de palacio".

Carrer "Santo Domingo"

El topónimo "Sent o Sant Domingo (sic)" es relativamente tardío. La calle se llamó primeramente "de la paella"; y, por costumbre de aludir a algún vecino o familia más notables, pasó a llamarse "dels Marcos", que tenían su hogar en la parte izquierda y a espaldas del "carrer de l'Hospital", uno de cuyos miembros tomó parte en la repoblación de Sagra y Sanet.⁷⁴

Resulta difícil precisar la localización exacta de las familias "Carbó", "Vila", "Sala", "Roger", vecinas de la calle "Sant Domingo". Sabemos que en ella vivió Francés "Sión" que contrajo matrimonio en San Roque con Nadala Piera (1641) y que tenía a su cargo, como ermitaño, la custodia de una de las numerosas ermitas que entonces había en Oliva; y, asimismo nos consta que en el ensanche central, llamado "placeta den fora" y "de mossén Oliver", vivían los "Ruano", "Fuster", "Tur", "Morató", "Ortolá", "Vilarnau" y la familia de la beata Anna "Martí".

Carrer "Sant Joan"

De la "placeta de mossén Oliver" pasamos al "carrer de Cent o Sent Joan" también llamado "de la Mallolada".

Nada especial en esta calle, aparte de que en ella habitaban los "Oltra", "Garda", "Piera" y la familia de la beata Josepha "Ivissa"; y que, posiblemente, se trataba de la calle más meridional que, antes del siglo XVI, quedaba "dins los murs de la vila": abrazada por la primera muralla de Oliva.

José María Vidal, que tal vez ignoraba la existencia de las dos murallas a las que se refiere

⁷⁴ TORRES MORERA, J.R., *Repoblación del Reino de Valencia tras la expulsión de los moriscos*, Valencia 1969, pág. 65.

don G. Mayans,⁷⁵ situaba el "portal del mar... en la mitad de la calle Mayor",⁷⁶ cuando nos consta con certeza que, a partir de 1545 este portal formaba parte de la muralla nueva y estaba en el extremo Sur de dicha calle.

Algún dato tendría don José María en que apoyar su opinión y que seguramente coincidía con la alusión a la "muralla derrocada" con que lindaba la casa de Diego Verdú en la calle Mayor.

Dejando, pues, por supuesto que la muralla primitiva cruzaba esta calle aproximadamente por el número... de la urbanización actual, volvamos al sector de referencia para ocupamos del

Carrer "del Aturador o de la Muralla", también llamado "carrer que abaixa del Aturador al Portal del mar" y "callizo que baja de la calle del Carmen al Huerto del palacio".

La misma imprecisión toponímica parece referirse a una calle no bien configurada que, hipotéticamente, identificamos con las actuales "San Joaquín" y "Santa Teresita".

Efectivamente: las referencias que hemos encontrado sitúan en ella el "Ort de Francés Juan Escrivá", la "terra moreral de Fransisco Blay" contigua al "pati-solar" que éste vendió en 1697 a Joseph Giner "pera fabricar casa", y las casas de Francés Senta-Pau, Berthomeu Gisbert y el "dolsayner" Simó Cardona.

Nada nos autoriza, por ahora, a suponer cual era la función concreta de aquel "aturador". ¿Una compuerta que desviaba las avenidas pluviales del monte?

En otra ocasión aventuramos la suposición de que guardaba alguna relación con el "braçal de la séquia mare" que abastecía el abrevadero nuevo del Sur; pero la expresión "carrer que **abaixa** del aturador" nos fuerza a no relacionarlo con algo referente al riego.

No cabe duda, sin embargo, que este "carrer", con sólo tres o cuatro casas aisladas, cruzaba una Zona verde en otro tiempo "extra muros" (no olvides, lector, el "hort del palau" y el tonónimo "la mallolada" que evoca unos majuelos) zona que en el ensanche urbano de 1545 quedó abrazada por la nueva muralla que, discurriendo (siempre aproximadamente) por la llamada "davallà de Moll" enlazaba el nuevo "portal del mar" con el lienzo mural del "carrer del Carne".

Aún quedan en las cercanías lugares semejantes donde, como ocurría entonces, los niños son felices con sus juegos o trepando a las higueras.

Tú y yo, lector, quedémonos pensando que todo aquello ya es historia prendida, aún, de los viejos aleros y otros mil detalles que todavía abundan en nuestro casco antiguo; pero que, cada vez que un viejo portal cede a la demolición de una piqueta o una albada de forja se vende por algunos duros a cualquier chamarilero aprovechado, es algo que se le arranca al "ser histórico" de Oliva; algo que nadie, ya, jamás podrá recomponer, algo que muere definitivamente en nosotros y no merecerá, mañana, las disculpas de quienes con

⁷⁵ "... el abrevadero, que estava según fuero junto a la puerta del muro primitivo de Oliva, se hizo después, según el mismo fuero junto a la punta del muro nuevo, fabricado año 1545". MAYANS, G., Epistolario V. Escritos Económicos..., pág. 319.

⁷⁶ VIDAL, J.M., "Cosas de antaño", en *Patria Chica*, núm. 77 (Oliva, 1933).

benevolencia aún podrían otorgarla a la incultura que se "cargó" el palacio de los condes y la señorial casa de Alonso."

Casa de Gregori Mayans (Museu de la Il·lustració)

Aquesta casa del carrer Major 10, que va servir de domicili a Gregori Mayans i Siscar durant els 28 anys de residència a Oliva (1739-1767) és un dels millors exemples conservats del tipus d'habitatge característic de les famílies benestants en l'Oliva del segle XVIII: casa de tres plantes -baixa, noble i cambra-, portalada de pedra amb arc de mig punt i escut heràldic a la clau. Rehabilitada entre 1985 i 1988, fou inaugurada, en febrer de 1989, com a Casa de Cultura. Des de l'any 1999 és la seu, en Oliva, del Museu Valencià de la Il·lustració i la Modernitat (MuVIM).

"Casa de la Cultura" (antiga fonda)

L'any 1989 s'inaugurava la que, durant molts anys, s'anomenaria "Casa de la Cultura" (basada en el model de gran contenidor cultural), que comprenia dos edificis diferents, restaurats per a l'ocasió. Per una banda hi havia l'esmentada casa de Gregori Mayans, al número 10 del carrer Major, i, per altra banda (tot i que annexionada a ella), l'antiga fonda ubicada al número 8 del carrer Major.⁷⁷

L'edifici original d'aquesta antiga fonda devia ser, probablement, del s. XVII.⁷⁸ No obstant, abans de la seua darrera rehabilitació (1989), ja presentava fortes transformacions ocasionades durant el s. XIX.

Cases del carrer Tamarit

En el carrer Tamarit descobrim antigues cases senyoriales del s. XVI. En la seua fisonomia es constaten diverses remodelacions posteriors, la més important del s. XVIII. Els seus finestrals enreixats, portalades i el típic festejador gòtic resulten atractius des del punt de vista arquitectònic.

Les cases dels números 2 i 4 són un exemple poc habitual de la permanència i evolució de l'arquitectura domèstica d'origen medieval, i protorenaixentista, en el teixit urbà actual. Construïda entre finals del s. XIV i principis del s. XV, seguint l'esquema de dos crugies paral·leles a la façana amb planta baixa, noble i cambra, fou ampliada, a partir del s. XVI, mitjançant l'annexió de dues vivendes de mitjans del s. XIV, d'una única crugia i façana a l'actual carrer Verge del Pilar.

Els "Tamarit" foren una família distingida de la què hi ha notícies a inicis del s. XVI, establida

⁷⁷ Fonda anomenada de "Llidó", del "Tord" o "la Cova". Segons Juan Blay Navarro, en aquesta fonda es feien obres de teatre d'artistes que passaven per Oliva. Novament, devem aquesta informació a Domènec Morell Fullana (+).

⁷⁸ Al pati es van trobar restes de trull amb premsa de vi i basses de decantació.

principalment a Gandia i molt relacionada amb la casa ducal i amb la Col·legiata. Eren senyors del lloc de Guardamar, senyoriu que van vendre en 1635 a l'oliva Enrique de Miranda. Van exercir càrrecs públics de Jurat, Batle de Bellreguard i altres eclesiàstics.

Les primeres notícies de la presència d'aquesta família a la nostra ciutat es detecta a principis del s. XVII. D'aquesta família fou membre destacat Mossén Miquel-Jeroni Tamarit, beneficiat de Santa Maria la Mayor (+ 13- V -1618), qui, probablement, viuria en l'esmentat carrer, donada la proximitat d'aquesta a l'església.⁷⁹

L'any 1983 es mobilitzà una part important de la societat cultural i universitària valenciana amb l'objectiu de preservar el conjunt arquitectònic de les Cases del carrer Tamarit. Aquella mobilització aconseguí salvar aquestes cases de la seua demolició (1985) i, a més a més, propicià la seua inclusió en el catàleg d'edificis protegits de la ciutat. Dissortadament, un dels elements patrimonials més coneguts, com és l'enteixinat renaixentista d'una de les sales de la casa del carrer Tamarit 6 -idèntic a un dels que existien en el Palau Comtal-, fou destruït abans que els edificis passaren a titularitat pública. Una vegada adquirides (1997), foren rehabilitades entre els anys 1999 i 2006 per albergar la Biblioteca Central (Tamarit 6), i el Museu Etnològic (Tamarit 2-4).

Església de Santa Maria la Major

La tradició parla de la fundació de l'església de Santa Maria sobre l'antiga mesquita de l'alqueria preexistent (*Awriba*), poc després de la conquesta cristiana del castell de Rebollet (1239).⁸⁰ En qualsevol cas, l'actual temple parroquial de Santa Maria és resultat de distintes fases constructives realitzades sobre el solar de la primitiva església gòtica (perpendicular a l'actual), i de la qual només es conserva una arcada en la zona del baptisteri.⁸¹

La Capella del Roser i el campanar corresponen a la remodelació projectada en 1683, però la major part del temple es va edificar al llarg del s. XVIII (1705-1787), i està considerat un bon exemple de l'arquitectura valenciana d'eixe segle: en ell pot apreciar-s'hi l'evolució des de l'últim barroc fins al ple neoclàssic.

L'església posseeix tres naus i la seua principal característica és l'espaiosa cripta, construïda

⁷⁹ Entrada de PONS MONCHO, F., a "Datos biográficos", dins *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València 1988, pàg. 492. I més informació a PONS MONCHO, F., "Callejero olivense (IV)... Oliva, 1985.

⁸⁰ Però aquesta tradició no està demostrada, tot i que Sanchis Sivera, al seu Nomenclàtor afirma que prové de l'època de la conquesta de València. També a l'arxiu parroquial es troben dos documents -de 1758 i 1785- que fan referència a la fundació. El primer explica que... "*la fundación de la iglesia de Gandia es la misma que esta de Oliva: tienen ambas las mismas obligaciones, pero excede de la de Gandia en gran parte, en número de residentes, que son cincuenta y dos... El segon insisteix en la fundació del temple en l'època de la conquesta de València:... esta dicha iglesia es de la conquista del serenísimo rey don Jayme*".

Però és sospitos que al «Còdex Verd» de la Seu valentina -on es recullen les primitives parròquies de la diòcesi- no aparega la d'Oliva, mentre que si hi apareixen les esglésies de Gandia o Pego, també de titularitat assumpcionista. Per altra banda, sí trobem (en data tan primerenca com l'any 1264), que el Cabildo de València estableix, a cens, un fossar de moros en l'alqueria d'Oliva a Raymundo Gargaylla, junt a la Xerea i el camí que va a Pego.

⁸¹ Cots, pàg. 23.

per salvar el desnivell existent entre la cota de la plaça de l'Església i el carrer les Moreres. A més del transagrari, sustentat per contraforts que reforcen l'absis, cal ressaltar el conjunt de sòcols ceràmics del s. XVIII, i un exclusiu museu parroquial (s'hi arriba a través de la sagristia) amb ornaments litúrgics, peces d'orfebreria i talles religioses.

La planta és rectangular, amb una nau principal de quatre trams coberta amb volta de canó, i capelles laterals cobertes per cúpules pròpies sobre tambors. El seu esquema arquitectònic és una mostra del gir classicista impulsat per matemàtics com Tosca i Corachan, prenent com a model a Vignola i les esglésies romanes.⁸²

L'alçat interior és uniforme, ordenat a base de pilastres estriades i contrapilastres d'ordre corinti. La decoració és sòbria, amb pocs relleus, escaioles i ors: l'arquitectura és la verdadera protagonista.⁸³

Museu Parroquial de Santa Maria. Aquest museu es va inaugurar el 5 d'abril de 1987, dia commemoratiu del bicentenari de la benedicció del temple parroquial. S'hi arriba a través de la sagristia principal de l'església, situada al fons de la nau dreta. Seguidament, per unes escales, entrem a la sala que conté les peces museístiques. Aquesta sala, juntament amb una altra igual a l'altra banda del creuer, van ser projectades, durant l'època de la construcció, per tal de guardar l'arxiu parroquial.

La Cripta de l'església de Santa Maria. Per a la construcció del nou temple parroquial de Santa Maria (1705-1787) fou necessari salvar el desnivell existent entre la plaça i el carrer de les Moreres. Aquest espai es va voler aprofitar, fent una cripta i algunes sales adjacents. De fet, aquesta cripta està en ús des de 1728, quan foren traslladades les restes mortals dels beneficiats difunts, des de la sepultura de l'església vella a la nova. L'any 1998, amb motiu de l'exposició sobre el Palau dels Centelles (febrer-abril 1999), organitzada per l'Associació Cultural Centelles i Riusech, l'Ajuntament d'Oliva i l'Arquebisbat de València signaren un conveni pel qual, entre altres contraprestacions entre les parts, l'ajuntament mamprendria les obres de rehabilitació i acondicionament de la Cripta, com a espai expositiu.

C/ Moreres

Des d'aquest carrer apreciem clarament el desnivell que calgué salvar per fer l'església. La solució fou una gran cripta, que ara s'usa com a espai expositiu. També criden l'atenció els arcs apuntats que sostenen el transagrari, i que s'hi plantejaren com a remei estructural per evitar un nou esfondrament de la cúpula (ocorregut en 1755, durant les obres del temple).⁸⁴

Aquests arcs fiten amb la canalització de la séquia Mare, la qual porta l'aigua del riu Serpis i entra a Oliva pel carrer Sant Vicent. Un poc més avant dels contraforts, l'aigua era retinguda en

⁸² Cots, pàg. 48.

⁸³ Cots, pàg. 50.

⁸⁴ Cots, pàgs. 36-37 i 46-47.

una bassa (d'ací el nom de la plaça), per tal d'ésser usada com a força motora de l'Enginy (s. XVI), on es molia la canyamel i s'elaborava el sucre.

Antigament, la séquia estava descoberta, i a les seues vores es plantaren moreres (d'ací el nom del carrer) per alimentar els cucs de seda que eren la base de la potent indústria sedera valenciana del s. XVIII. Una activitat econòmica important a Oliva, i que està darrere de la proliferació arquitectònica d'aquest segle, quan foren edificats, ampliat o rehabilitats molts edificis singulars.

Oliva al s. XVIII. Segurament, ens n'hauem adonat que molts dels edificis singulars d'Oliva foren edificats durant el s. XVIII (l'església de Santa Maria, l'aula de Gramàtica, la capella del Crist de Sant Roc, el portal de Sant Vicent, l'ermita dels Sants Antonis...), o si més no, ampliat o reedificats (la casa Abadia, cases de Tamarit, de Mayans, dels Pascual...). L'explicació rau en el fet que aquesta proliferació arquitectònica coincideix amb una centúria demogràfica i econòmicament expansiva. La indústria sedera de València hi tindrà molt a veure, doncs les sedes valencianes inundaren els mercats, convertint-se en el primer producte exportable del País Valencià.⁸⁵ Aquesta important font de riquesa, que deixava bons beneficis des dels criadors dels cucs fins els telers (passant pels velluters), va ser ben significativa a l'Oliva del s. XVIII,⁸⁶ la tercera població del regne en fer seda, segons Cabanilles.

Centro Olivense (Casa dels Ordunya)

Edifici de planta quadrada que data del s. XVII (1698 diu sota l'escut heràldic). Tenia una gran portalada de pedra (hui reconvertida en finestra). Consta de tres plantes. Amb façana a dos carrers, té la cantonera de pedra. En l'actualitat l'edifici és seu del Centro Olivense.⁸⁷

Museu Arqueològic (Casa dels Pascual)

La seu d'aquest museu, inaugurat en maig de 1999, és l'antiga casa pairal de la família dels Pascual,⁸⁸ situada al carrer les Moreres 38. Aquesta casa fou donada a l'Ajuntament d'Oliva per Dolores Pascual (26-3-1874), amb la finalitat de fer un asil que acollira als vells i pobres desvalguts, tasca que desenvoluparen les Germanes dels Ancians Desemparats. Quan aquestes

⁸⁵ FURIÓ, Antoni, *Història del País Valencià*, Tres i Quatre, València, 2001, pàgs. 410-411.

⁸⁶ *Història del País Valencià*, Volum IV. De l'època borbònica fins la crisi de l'Antic Règim, edicions 62, Barcelona, 1990, pàgs. 82-83.

⁸⁷ PÉREZ DE LOS COBOS GIRONÉS, F., "Oliva", dins *Palacios y casas nobles de la provincia de Valencia*, pàgs. 255-256.

⁸⁸ En els llibres de visites pastorals dels anys 1744, 1790, 1808 i 1820, conservats a l'Arxiu Parroquial de Santa Maria, es menciona que el bisbe passa visita a la capella dels Sants de la Pedra (Abdó i Senent) que hi havia a l'interior d'aquesta casa pairal. Fins i tot, en les visites de 1790 i 1808, el visitador va fer nit durant els dies de la visita. Aquesta informació la coneixem gràcies al recull documental olivà elaborat per Domènec Morell Fullana (+), qui generosament ens l'ha compartit.

es traslladaren al nou asil (1977), la casa restà en propietat municipal, i, finalment, fou rehabilitada entre 1997 i 1999. Aquesta casa senyorial, consolidada a partir de distintes fases i remodelacions fetes des del s. xv fins al s. xviii, conserva gran part de la seua estructura arquitectònica original, així com un finestral del s. xvi, i el portal de pedra de l'entrada principal (s. xvii), sobre el qual es pot apreciar l'escut heràldic dels antics propietaris.

L'exposició permanent del museu ens ofereix un recorregut pels distints períodes i cultures que van poblar les nostres terres.

Elements singulars del Raval

A continuació oferim una breu descripció dels elements singulars de la Vila, seguint l'itinerari marcat per la iniciativa de la Delegació de Turisme dels anys 2009-2010, que portava per nom "Oliva tranquil·lament".

Plaça Alonso

En aquest punt es trobava l'antic "portal del Raval", també conegut com de la Moreria o de la Vila-Nova. El "portalet de la Verge Maria", que encara hui podem contemplar, formava part de la muralla antiga, però l'any 1545 s'hi va construir un nou traçat, el qual incorporava l'esmentat "portal del Raval" en la confluència del "carrer del Mur o de la Muralla" (hui Abadia) i la prolongació del "carrer de l'Església" (hui Plaça Alonso).⁸⁹

C/ Abadia

Conegut, popularment, com a carrer Retor. Antigament tenia el nom de carrer del Mur o Muralla, ja que estava a la vora de la muralla que rodejava la vila, separant-la del raval. Aquesta muralla anava a buscar la torrassa del Pi, que encara veiem a la part més alta del carrer. Així, el "carrer del mur" arribava fins l'antic "carrer del Pi" (últim tram del carrer actual) creuant la "placeta de Sant Jaume" (recordada pel plafó ceràmic de la batalla de Clavijo).

En els temps del sistema feudal, al principi del carrer Abadia estava el piló i la carnisseria del Raval, mentre que, pujant la casa del costat de l'abadia, es trobava un dels quatre forns d'Oliva: el de la Muralla.

La casa Abadia (s. XV, amb remodelacions s. XVI i s. XVIII)

La casa Abadia és el nom que rep la llar que ocupen els rectors de la parròquia de Sant Roc durant l'exercici del seu ministeri pastoral. L'edifici que contemplem en l'actualitat és el resultat de diverses remodelacions.⁹⁰ En el seu origen (s. XV), es tractava de dues cases mudèjars. Una de les quals tenia l'accés pel que hui és el carrer de Sant Josep, a través d'una arcada mudèjar que encara podem apreciar (paredada i amb una finestra). L'altra casa tenia l'entrada per l'actual carrer Abadia (antic "carrer de la muralla", ja que anava vorejant aquestes, des del portal del Raval fins a la torre del Pi).

L'alçat de les cases primitives tenia només uns 5 metres, com podem deduir de l'angle que separa els murs originals de l'elevació realitzada amb materials de maçoneria (s. XVIII). Entre finals del s. XVI i principis del s. XVII es va dur a terme una primera intervenció per adequar l'edifici a les noves necessitats: sobretot fer de les dues construccions anteriors una única

⁸⁹ MAYANS, G., *Epistolario V. Escritos económicos...*, pàg. 319.

⁹⁰ Domínguez-Pons, pàgs. 481-493.

vivenda i excavar un pou (que encara es conserva). A finals del s. XVIII l'edifici va experimentar una important transformació, assolint l'alçada que veiem en l'actualitat, i la col·locació del mirador curvat amb trencaaigües semicònic de la façana sud. També d'aquesta època és la gran cambra superior, coneguda com "dels arcs", pels deu arcs de mig punt que la caracteritzen. Un espai destinat, en origen, a la cria dels cucs de seda, com ho suggereixen la doble secció de finestres (per regular la ventilació i temperatura) i la profusió de corns als cantons (on es lligaven les cordes que sostenien el canyissos on ponien les papallones de seda). En l'actualitat és una sala de reunions.

Plaça de Sant Roc

Coneguda antigament com a plaça del Pou, pel pou que hi va haver fins l'any 1928. En aquesta plaça entrava el desaparegut «carreró del fossar», el qual va passar a ser eixample de la plaça amb la demolició de les cases que hi havia enfront de la façana principal del temple.

Església de Sant Roc: història de l'edifici

El temple que ara veiem està ubicat sobre una antiga mesquita mudèjar, la qual tenia el seu mur central (*quibla*) orientat cap a la Meca, i comptava amb una fàcil accessibilitat a corrents d'aigua que necessitava per a les purificacions rituals (ablucions).⁹¹ Aquesta mesquita, com era habitual entre les mesquites mudèjars, tenia una situació central dins la trama urbana de la moreria, ja que, a més de ser una centre religiós, també era el lloc on es reunien els principals responsables de l'aljama, i on es resolien els litigis entre els membres de la comunitat (de fet, la primera referència documental sobre la mesquita del Raval d'Oliva és de 1430, amb motiu d'un juí).⁹²

Les mesquites van viure una situació de relativa normalitat fins a finals del s. XV, quan Joan II "el Gran" va manar que es tombaren tots els minarets des d'on els muetjins cridaven a l'oració (1477),⁹³ després, entre 1514 i 1519 la inquisició va ordenar l'enderroc de les mesquites que s'havien alçat incomplint la prohibició d'establir-ne de noves.⁹⁴ Finalment, totes les mesquites acabarien reconvertides en temples cristians a partir del baptisme forçós de tots els mudèjars que va decretar Carles I en 1525. Com a conseqüència d'aquest increment de "cristians nous"

⁹¹ Vegeu el que diu EPALZA, Mikel de, "Mutaciones urbanísticas debidas a las transformaciones de mezquitas en iglesias", dins *VI Simposio internacional de Mudejarismo, Teruel, 16-18 de septiembre de 1993. Actas*, pàg. 511.

⁹² APPV, protocol nº 6464/F. Cardona (1430, març 28). BORDES GARCIA, J., *Oliva al segle XV. Una aproximació al món rural de la Baixa Edat Mitjana*, IV Beca Serafí de Centelles, Oliva, 2001, pendent de publicació.

⁹³ BARCELÓ TORRES, M.C., *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, Universitat de València, 1984, pàg. 95.

⁹⁴ FERRER TABERNER, A., "Descripción de una mezquita de la morería de Valencia en 1525, en relación con unas obras clandestinas de ampliación", dins *Actas del VII Simposio Internacional de Mudejarismo: Teruel, 19-21 de septiembre de 1996*, pàgs. 327-328.

es va fer necessària la creació de la parròquia de Sant Roc d'Oliva l'any 1535,⁹⁵ alhora que, a efectes civils i fiscals, l'antiga moreria mudèjar es convertia en la Vila-nova d'Oliva,⁹⁶ una entitat que compartia amb la Vila els càrrecs de batle i justícia, però tenia els seus propis jurats i edils, i funcionava en la pràctica com un municipi independent.⁹⁷ Aquesta nova entitat, com passava en els temps de la mesquita, tenia el seu centre de presa de decisions situat a l'edifici religiós, ara sota signe cristià.⁹⁸

La reconversió de l'antiga mesquita en temple cristià es va efectuar sense importants transformacions constructives en l'edifici. Aquestes arribarien unes dècades més tard (entre 1582 i 1603), quan es va bastir un nou temple,⁹⁹ el qual va veure com es desplomava el seu campanar (1651),¹⁰⁰ que l'arquitecte Rafael Martí es va encarregar de reconstruir a finals del s. XVII.

Després d'arrossegar durant segles constants problemàtiques estructurals i d'humitats, es va prendre la decisió de construir un nou temple. Era l'any 1808, i el projecte li fou encomanat a l'arquitecte franciscà, fra Vicente Cuenca, qui havia traçat els plànols de la seu de Xàtiva. Es desmuntaren les parts danyades de l'església antiga, i començaren les obres de la nova (1854), que van concloure en 1886, després de superar forts entrebancs, i comptar amb una gran implicació de bona part dels feligresos de la parròquia. Posteriorment (1958-60), es va alçar l'altura de la torre del campanar en 5,2 m.

⁹⁵ Arxiu de la Catedral de València, *Llibre de la fundació de les parròquies de nous convertits*, ACV lligall 1626, foli 35r.

⁹⁶ DOMÍNGUEZ, J. M. i PONS, F., *Sant Roc d'Oliva...*, pàg. 31.

⁹⁷ PONS FUSTER, F., *Aspectos económico-sociales del condado de Oliva (1500-1750)*, publicacions Ajuntament d'Oliva, València, 1981, pàgs. 12-13.

De fet, el 2 de febrer de 1536 va prendre possessió del comtat Francesc Gilabert de Centelles, primer en l'església de la Vila i, posteriorment, en la parròquia del Raval, on assistiren 150 veïns encapçalats pel "sucrerius", tres Jurats i l'Edil o Mustaçaff (PONS FUSTER, F., *Aspectos económico-sociales...*, pàgs. 173-174).

Aquest estatus d'independència el va conservar el Raval fins que esdevingué la remodelació dels municipis posterior al Decret de Nova Planta. Tot i que en 1610, aprofitant la situació de despoblament en què havia quedat el Raval després de l'expulsió dels moriscos, hi van haver bastants retalls en aquesta autonomia, com a resultat de la solució pactada que posava fi a llargs anys de polèmica entre la Vila i el Raval per aquestes qüestions (PONS FUSTER, F., *Aspectos económico-sociales...*, pàgs. 163-179).

⁹⁸ DOMÍNGUEZ, J. M. i PONS, F., *Sant Roc d'Oliva...*, pàg. 32. Per a sustentació de la nova parròquia li foren concedides "totes les rendes de les olim mesquites de dita Raval". Aquestes rendes, segons Domínguez, son: "1^a- 24 hanegadas de huerta en Maricarich... 2^a- 23 hanegadas secano en el collado del Pi... 3^a- 94 hanegadas garroferas y 5 olivos en Alfadadik... 4^a- 6 algarrobos y 2 olivos en Elca... 5^a- 14 algarrobos en la partida Almoixic". DOMÍNGUEZ, J. M. i PONS, F., *Sant Roc d'Oliva...*, pàgs. 28 i 34.

⁹⁹ Vegeu DOMÍNGUEZ, J. M. i PONS, F., *Sant Roc d'Oliva...*, pàgs. 62-69.

¹⁰⁰ També va caure la quarta navada, que es va reedificar en 1663.

Església de Sant Roc: descripció de l'edifici

Pel que fa a l'exterior, la sòbria façana neoclàssica presenta tres franges horitzontals: l'ocupada per la portalada de pedra, la de la fornícula i la rosassa, i la del frontó triangular motlurat. També al campanar descobrim dues zones diferenciades: la de l'obra primitiva (lluïda amb la mateixa tècnica que la capella, on la policromia es deixa veure però molt subtilment), i la corresponent a l'ampliació de 1958-60, amb fàbrica de rajola ceràmica.

Dels elements constructius exteriors destaca especialment el blau de les teules i l'artístic joc de cúpules, el qual consta de la cúpula de l'església i el conjunt de les de la capella, ordenades jeràrquicament. Cal parar especial atenció a la policromia externa, que compta amb detalls tan delicats com les mènsules pintades en els angles del tambor de la cúpula menor.

Pel que fa a l'interior, la nau té planta de creu llatina amb volta de canó. El retaule principal és d'estil neoclàssic i presenta un cos de columnes, fornícula i remat amb frontó triangular, sobre el qual existeix un segon cos amb frontó semicircular que corona el presbiteri. La unió del dos braços de la nau central i el transsepte es resol amb la construcció de petxines i un cobriment amb cúpula. A les petxines hi ha representades les figures dels quatre evangelistes, pintades al fresc per Antonio Cortina Farinós, l'any 1883. Destaca l'harmonia del colorit del conjunt, la tècnica del clarobscur, així com el tractament de les vestidures, amb plecs molt ben fets i teles que semblen en moviment. Els retaules de les naus laterals estan formats per un únic cos amb columnes estucades en imitació al marbre i fornícula central, coronats per un frontó semicircular en tres dimensions.

Una joia barroca: la Capella del Crist i el seu transagrari

Unes sòlides portes de fusta tallada, amb treballat enreixat de ferro, donen pas a la part més antiga i singular del temple: la Capella del Crist. Una autèntica joia barroca, construïda entre 1725 i 1749, acostada als models del classicisme romà.¹⁰¹ Es tracta d'una construcció adossada a la nau central de l'església, amb tipologia barroca de planta central (creu grega), encara que un dels braços fou seccionat durant la construcció del nou temple, l'any 1854. Compta, a més, amb un bell i poc conegut transagrari.

La part més esplendorosa de la seua ornamentació interior és el conjunt pictòric que decora la volta de l'absis, conegut com "la Glòria". Les pintures, executades a l'oli sobre lluit d'algeps, representen la Glòria de Crist ressuscitat amb la Creu, assegut junt al Pare Etern i l'Esperit Sant, formant la Santíssima Trinitat, la qual és aclamada per cors d'àngels i rodejada de sants, en clara sintonia amb la temàtica habitual del període barroc. Com a curiositat podem afegir que aquestos sants estan relacionats amb el nom dels carrers de la delimitació parroquial. Les similituds amb la Capella de Sant Francesc de Paula de l'església de Sant Miquel i Sant Sebastià de València, pel que fa a les capes de preparació, els models figuratius i els recursos pràctics, fan pensar que les pintures de l'absis de la Capella del Crist foren executades per un deixeble de Josep Llàcer.

¹⁰¹ El seu disseny sembla lligat a la figura del deixeble de Tosca, Josep Cardona i Pertusa qui va treballar com a projectista de la veïna església de Santa Maria. Apareix en 1726 remetent plànols. Cots, F., *Estudio histórico-artístico del templo de Santa María la Mayor de Oliva*, Oliva 1989.

Sota la “Glòria” hi ha el retaule principal, al centre del qual s’hi troba la fornícula que custòdia la venerada imatge del Crist de Sant Roc. Els dos laterals presenten uns absis, dins els quals trobem el retaule i talla de Santa Rosa, per una banda, i el grup escultòric de la Pietat, per l’altra. En les pilastres trobem dibuixos geomètrics imitant marbres i en els arcs torals motius vegetals entrelaçats, sostinguts per àngels. Damunt la cornisa hi ha una policromia que recorda els elements propis d’un jardí. La cúpula central, que descansa sobre les petxines on està representat l’escut heràldic del duc de Benavente (de la família dels Pimentel),¹⁰² té pintades en sec les figures dels quatre evangelistes i els quatre grans pares de l’església llatina. L’autor d’aquesta representació pictòrica és Lorenzo Chafrión, deixeble de Corrado Giaquinto.

El Transagrari¹⁰³ és la part més desconeguda del temple, tot i que paga molt la pena fer-li una visita. Presenta la mateixa tipologia que la Capella: planta central coberta amb cúpula, on tres dels braços prenen forma absidal peraltada amb cobriment de volta de quadrant d’esfera, i el quart braç és el que comunicava antigament amb la Capella. El paviment és de manises verdes i blanques, del mateix tipus de ceràmica del s. XVIII que el sòcol (d’uns 80 cm.) que recorre tota l’estància. Com a la Capella, al sostre trobem pintura mural: l’escena de la Transfiguració, el Baptisme de Jesús, la Resurrecció, l’Exaltació de la creu, i unes imatges femenines que representen al·legories de les virtuts.

C/ Sant Antoni

Antigament es va anomenar, també, carrer del Pi i carrer dels Serrans. El nom del carrer s’explica perquè, antigament, la via de comunicació entre la Vila i el desaparegut convent franciscà de Santa Maria del Pi, la constituïen un portal, un carrer, un coll (“collado”) i un camí (que creua el “riuets dels frares”), tots ells dits “del Pi”. És a dir, que el portal del Pi (on ara està la Torrassa del Pi) donava entrada a la Vila pel carrer de la Goleta (hui Sant Cristòfol), i el carrer del Pi (que estava format per l’últim tram del carrer Abadia i l’actual carrer de Sant Antoni), conduïa al coll del Pi.

C/ Rafael Pasqual

Conegut popularment com a carrer del Cup, denominació que ens suggereix la presència d’una cambra subterrània per guardar-hi productes agrícoles, o un espai on es triturava el vi o l’oli. A principis del s. XX era conegut com a carrer «Sant Benjamí» i, des de 1931 passa a denominar-se «Rafael Pascual»,¹⁰⁴ un personatge local, pertanyent a la família dels Pasqual i Mayans, que tenien la casa noble on hui està ubicat el Museu Arqueològic.

¹⁰² PI Y APARICI, J.F., “Los Escudos Heráldicos de la Capilla del Santísimo Cristo de San Roque de Oliva”, dins *Llibre festes del Crist*, Oliva, 1998, s/p.

¹⁰³ A les capelles barroques trobem, sovint, aquests espais més reduïts i reservats darrere del retaule.

¹⁰⁴ SENDRA I MOLIÓ, J., “La toponímia urbana d’Oliva”..., pàgs. 37-41.

Com a curiositat podem assenyalar la presència al carrer de l'únic plafó ceràmic que ha perviscut del calvari urbà de finals del s. XVIII. Aquest plafó, de 2 x 2 peces de 205 x 205 mm., correspon a la 3ª estació, i es troba ubicat a la casa número 9.¹⁰⁵

Mirador del C/ Sants Innocents

Seguint pel carrer Antonio Maura, popular carrer de les Eres de Santa Anna, des del qual tenim la possibilitat d'accedir a un privilegiat i inesperat balcó a la ciutat: el final del carrer Sants Innocents.

Continuem pel carrer Antonio Maura fins l'escola de Santa Anna, ubicada en el lloc que abans havia sigut l'era de batre o eres de Santa Anna (topònim documentat ja en temps dels mudèjars). Durant diversos anys, a la postguerra, es va celebrar allí el popular porrat de sant Antoni.

Antic cementeri mudèjar a l'actual C/ Collado

Els camps situats en el coll del Pi,¹⁰⁶ posteriorment coneguts com "de la Retoria", constituïen l'antic fossar mudèjar, propietat de la mesquita del Raval d'Oliva. En aquest fossar els mudèjars podien ser enterrats seguint els seus propis costums islàmics: feien nombrosos banys rituals al difunt, el qual era embolcallat en una mortalla de dues peces sense costura, resaven les pregàries i el duïen ràpidament cap a la tomba excavada en la terra (fins al pit, si era per a una dona, i fins la cintura, si era per a un home), ruixaven el cos amb aigua perfumada, i el col·locaven amb el cap mirant cap a la Meca.

A partir de la conversió forçosa de 1525, desapareixeria la possibilitat de practicar aquests ritus. Els moriscos eren ara "cristians nous", i com a tals s'havien de comportar en tots els aspectes de la seua vida quotidiana; també en el de la mort, el qual era especialment delicat, ja que estava en joc la vida eterna del creient, al paradís d'Al·là. Les autoritats cristianes, coneixedores d'aquesta importància, per tal que no es realitzaren secretament ritus islàmics, manaven que els soterraments es feren amb presència d'un algutzir "cristià vell",¹⁰⁷ igualment, se sancionava aquells moriscos que morien sense haver cridat el sacerdot per "*ajudar á benmorir*".¹⁰⁸

El canvi de confessió religiosa també va comportar un canvi en la ubicació del lloc dels enterraments. En 1536 es produïa el primer enterrament en el nou fossar, acondicionat al

¹⁰⁵ SENDRA BAÑULS, F., "Plafons ceràmics i imatges devocionals a Oliva", pàg. 86.

¹⁰⁶ Trece hanegadas tierra secana que en tiempo de moros solía ser fosar, que confrontan con montaña Sta. Ana, con casa y corrales del dicho arrabal. (Del cabreu de 1620 per J. BORRAS). DOMÍNGUEZ, J. M., i PONS, F., *Sant Roc d'Oliva...*, pàg. 28.

¹⁰⁷ Mandat de la Visita pastoral de 1600. Domínguez-Pons, pàg. 60.

¹⁰⁸ Domínguez-Pons, pàg. 75.

costat de l'església. Amb això quedava sense ús el vell cementeri dels mudèjars, la propietat del qual va passar a mans de la nova entitat religiosa. Amb tot, encara a finals del s. XIX, assenyalava el rector Domínguez: *"aun hoy se están descubriendo estos enterramientos que por su disposición y forma acusan el destino que se dio a estos campos"*.¹⁰⁹

C/ Divina Gràcia

Conegut popularment com a carrer del Forn de la Pala, ja que, pels anys 1950, la pala de coure el pa eixia al carrer per una finestra, com si el carrer fóra part de l'establiment.

C/ Sant Sebastià

Un dels punts més alts de l'anomenat tossalet del Doix, des d'on tenim una altra balconada privilegiada per contemplar bona part d'Oliva, la mar, i les esglésies de Santa Maria i, sobretot, Sant Roc. D'aquesta església se'ns presenta un imponent primer pla, del qual destaquen les singulars formes de l'artístic joc de cúpules. El conjunt consta de la cúpula de l'església i les de la capella, ordenades jeràrquicament de major a menor, amb un blau imponent i una poc usual policromia externa, amb detalls tan delicats com les mènsules pintades en els angles del tambor de la cúpula menor.

Just davall del mirador on ens trobem, baixant les escaletes, tenim el Centre Parroquial el Fossar, el nom del qual recorda l'antic fossar que allí es va establir a partir de la reconversió de la mesquita mudèjar en temple cristià (seguint la tradició d'enterrar els difunts en terreny sagrat, a l'interior o a prop de les esglésies). El primers enterraments es van fer en la ubicació primitiva, que estava més a prop del temple, però, en construir-se la capella del Crist (1725-1749), el fossar fou desplaçat cap al tossalet del Doix, aprofitant el que era un hort de moreres, i que actualment és el centre parroquial.

Des d'ací també podem contemplar el portal del Fossar, la construcció del qual, segurament, deu ser coetània a la construcció del nou temple parroquial (1854-1886).

C/ Pou d'Alzina

Aquest singular racó, custodiat per la teranyina viària morisca, esdevé una feliç troballa als ulls del vianant. Els desnivells i racons que modelen aquest espai respiren una tranquil·litat contagiosa. El pou d'Alzina és un element del paisatge urbà que, irremissiblement, atrau totes les mirades. Mentre contemplem l'harmonia de la seua sòbria fàbrica, i parem l'atenció en la robusta delicadesa dels seus materials, podrem descobrir discretes reminiscències morisques:

¹⁰⁹ DOMÍNGUEZ, J. M., i PONS, F., *Sant Roc d'Oliva...*, pàg. 28.

- per una banda, la seua denominació “Alzina” (*Olzina?*),¹¹⁰ ens recorda el nom de les antigues famílies morisques que habitaren el barri. Aquesta característica es repeteix en altres indrets del Raval, els quals guarden inconscient memòria de la presència dels Ganguis, Lahoz, Camatxo, Bram, Fateres...
- per altra banda, la constant presència d'aigua que envolta el nucli del Raval (la font del carrer Sant Isidre i l'antiga font del carrer Serrans, els pous de la casa Abadia, la plaça de Sant Roc i l'antic del C/ Sant Llorenç... així com molts pous als interiors de les cases), ens parlen d'una de les característiques indispensables que acompanyava la construcció de qualsevol mesquita: aigua abundosa per a les ablucions (purificacions rituals).¹¹¹

C/ Sant Llorenç

Conegut popularment com a carrer del Pou, perquè tenia un pou públic que en 1935 encara estava funcionant. Segons la tradició oral, hi havia moros soterrats en els patis de les cases d'aquest carrer.

C/ Lahoz

Aquest també és una dels carrers coneguts amb el nom d'un veí o d'una família que hi residia: Lahoz (del cognom Lahoz,¹¹² pronunciat “la os”; també ha estat pronunciat, popularment, com “La Fos” o “La Vos”).

C/ Barranc

L'actual carrer del Barranc ocupa el lloc de l'antic barranc del trapig, que discorre entre les muntanyes de Santa Anna i de la Creu. El barranc rebia aquest nom perquè, a l'encreuament entre els actuals carrer Barranc i les Tendes, estava situat un dels primers “trapigs” (en l'antiga indústria del sucre, el trapig era mogut per la força animal, mentre que l'Enginy, de maquinària més complexa, funcionava amb la força de l'aigua). Posteriorment s'hi va establir l'almàssera de Garbí.

¹¹⁰ A un protocol notarial de 24 de març de 1425 apareix una referència a una casa o “*domibus*” que posseïa Cocem Tami dins la vila, junt a les de Vicent Cletes i de Guillem Olzina. APPV, protocol nº 14474/R. Vidal.

¹¹¹ Vegeu el que diu EPALZA, Mikel de, “Mutaciones urbanísticas debidas a las transformaciones de mezquitas en iglesias”, dins *VI Simposio internacional de Mudejarismo, Teruel, 16-18 de septiembre de 1993. Actas*, pàg. 511.

¹¹² PONS MONCHO (1989, 609) cita diversos membres d'aquesta família, afincada a Oliva ja en el segle XVIII.

C/ Les Tendes

Per altra banda, el carrer de les Tendes ens recorda, amb el seu nom, els establiments que antigament hi havia: botigues muntades amb tendals. Aquest carrer també fou conegut, abans del s. XVI, com a carrer del Trapig,¹¹³ igual que passava amb el barranc. El carrer de les Tendes segueix el traçat de la via romana Xàtiva-Dénia, que entra a Oliva per l'actual carrer Sant Vicent. La importància d'aquesta via explica la presència dels hostals que hi havia.¹¹⁴ A més, paral·lelament a l'esmentada via romana, transcorria la séquia mare, un ramal del riu Serpis que, des del partidor de la Casa Fosca (Potries), portava les aigües fins als termes de Rebollet i Oliva.¹¹⁵ Com a curiositat podem assenyalar que el segon pis de les cases del carrer les Tendes solia usar-s'hi per a la cria dels cucs de la seda, important activitat econòmica en Oliva al s. XVIII.

Ermita dels Sants Antonis

Al cor del Raval-Gerreria trobem aquesta ermita del s. XVIII, la qual presenta una façana de caire tradicional: llisa i allargada cap al remat d'un frontó amb un repeu sobre el qual s'alça una fornícula de carreu i un teulat a dos aigües, penell ("veleta") i creu de ferro. Sota una finestra s'obri l'arc de l'entrada, recolzat sobre mènsules. La porta de dos fulles, alçada sobre dos escalons.

De planta rectangular amb pis escacat (alternança de taulells blanc i negres). A la dreta (entrant) presenta un afegit format per una xicoteta nau. Volta de canó, amb arcs sobre pilastres blanques, i un entaulament amb fris i motlures denticulades.¹¹⁶

L'ermita es va construir a finals del s. XVIII per tal de facilitar l'assistència dels fidels d'aquest barri en dies de pluja, ja que els forts barrancs deixaven la zona incomunicada. Tal com podem veure al text:

"Los consortes [Juan Vicens i Josepha Morera] notifican al notario de esta localidad, Manuel Forrat, en la fecha de 14 de Junio de 1776, que la construcción del ermitorio, con título de "Santos Antonios Abad y de Padua", se construye con el ánimo de que los vecinos de dicho arrabal pudiesen con más comodidad asistir al sacrificio de la santa misa de manera mayoritaria, fundamentalmente en tiempos de lluvias, ya que los diferentes torrentes o barrancos que por la zona circundan, hacían difícil la buena intención de los fieles para asistir a las iglesias de San Roque y Santa María.

¹¹³ SENDRA I MOLIÓ, J., "La toponímia...", pàg. 28.

¹¹⁴ De fet, un d'aquests hostals fou quarter dels 200 soldats que deixà Felip V després d'acabada la guerra de 1707. Aquesta força d'ocupació romangué a Oliva durant tot el regnat del borbó.

¹¹⁵ CASTILLO SAINZ, J., *Els conflictes de l'aigua a la Safor medieval*, CEIC Alfons el Vell, Gandia 1997, pàgs. 17-18.

¹¹⁶ Així ens ho conta LUIS B. LLUCH GARIN, *Ermitas y paisajes de Valencia. Tom III*, ed. Caja de Ahorros de Valencia, València 1980, pàgs. 314-316 (la traducció és nostra).

Es aventurado, pero no por ello descabellado, el considerar que el mencionado ermitorio pudiese haber sido pensado en un principio, para llevar únicamente el nombre de "San Antonio Abad ", no obstante, la coincidencia del acto notarial, 14 de junio, un día posterior a la festividad de San Antonio de Pádua, indujese a los oferentes a incluir el día del santo, en el nombre del ermitorio".¹¹⁷

Possiblement, la ubicació d'aquesta ermita estiga relacionada amb la primera fundació de monges clarisses a la nostra ciutat. Parlem de l'any 1564, quan la vila d'Oliva va presentar al provincial franciscà, fra Lluís Falcó, una súplica demanant-li la fundació d'un convent de monges de santa Clara. Llavors, ja existien a Oliva unes beates terceres de sant Francesc. Precisament, en el lloc on aquestes estaven ubicades (possiblement, en el carrer de l'ermita dels Sants Antonis), es va erigir el nou monestir. La beata Ximénez va cedir una casa per a tal finalitat. Hi prengueren possessió les mateixes beates i el posaren sota l'advocació de santa Isabel, festivitats en què es va celebrar la inauguració, on participaren els franciscans del convent del Pi.¹¹⁸

C/ Gerreria - Cantereria

Al Raval es troba el carrer *de l'Estora*, i al seu eixample, els de la *Cantereria*, *Caldereria* (o *Gerreria*), *dels Cistellers* (act. *San Leonardo*), que responen al costum que tenien els antics gremis d'agrupar-se per carrers.

A la Vila no s'han conservat topònims que indiquen activitats artesanals, però sí altres oficis tradicionals: el *C/ de la Comare* i la *Plaça de l'Apotecari*, nom amb què era coneguda en el segle XVII la *Plaça de la Bassa*.¹¹⁹

Portal i carrer de Sant Vicent

El carrer *Sant Vicent* s'anomenava en el segle XVII *de l'Abeurador*, per l'abeurador que hi havia a aquesta eixida de la ciutat. És un dels dos abeuradors que, per ordre de Jaume I, la ciutat havia de tindre a les seues entrades, seguint l'antiga calçada Xàtiva-Dènia. L'altre abeurador d'Oliva (que

¹¹⁷ SANCHIS COSTA, Josep, "L'ermiteta de "Sant Antoni" del Raval, a través del acto testamentario", dins el *Llibre de les Festes del Crist*, Oliva 1998.

¹¹⁸ CASTELL BOMBOÍ, J. - CANET LLIDÓ, V., "El franciscanisme i Oliva: Les arrels històriques de la parròquia de Sant Francesc", dins *Sant Francesc d'Assís, una parròquia, un barri, un temple...*, editat per l'Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva 2006, pàg. 36.

¹¹⁹ SENDRA I MOLIÓ, Josep, "La toponímia urbana d'Oliva", dins *Cabdells núm. 6*, editat per l'Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2008, pàg. 28.

no ha deixat cap topònim) estava situat a la Porta de la Mar (al final del C/ Major, en el creuament amb el C/ del Mar). Ambdós són citats per Gregori Mayans.¹²⁰

L'ermita de Sant Vicent es va construir l'any 1725 al lloc on va predicar el popular dominic, pel setembre de 1410, quan aquest transitava per la calçada que unia Xàtiva amb Dénia en l'anomenada "campanya valenciana".

La tradició del pas de Sant Vicent Ferrer per Oliva la suposa Fr. H. FAGÉS, O. P. en su *Histoire de Saint Vincent Ferrier, Apotre de l'Europe*, (París, 1892) de la qual reproduïm un fragment publicat al Butlletí Oficial de l'Arquebisbat de València de 1955, pàg. 163:

«Se halla en Valencia... del 23 de junio al 20 de agosto de 1410. Luego se encamina hacia el Sur, sin alejarse mucho de la costa. Bien por Sueca o, lo más probable, por Alcira y el Valle de Alfandech (Valldigna) llegó a Teulada. A 29 de septiembre recibe en Denia un pliego del Obispo de Valencia, Hugo de Lupia y Bajés. Y de vuelta le vino en el valle de Albaida una carta de Liria. Pasa por Játiva». (F.P.)¹²¹

Com a curiositat podem dir, que les reixes que veiem es van col·locar per tal d'evitar el costum que van agafar alguns vianants d'encendre el seu cigarret del ciri del sagrari.¹²²

La séquia mare del riu Alcoi. La séquia mare és un ramal del riu d'Alcoi (nom que rep el Serpis en el seu curs alt). Aquest riu arriba a la comarca pel terme de Vilallonga, travessant el Barranc de l'Infern i el Racó del Duc. Prop de Potries hi ha l'assut d'en Carròs, el qual dirigeix un bon cabdal per la Séquia Reial d'Alcoi i que, a través del partidor de la Casa Fosca, porta les aigües fins als termes de Rebollet i Oliva.¹²³

Aquesta séquia entra al traçat urbà de la ciutat d'Oliva seguint la via Xàtiva-Dénia. És a dir, per l'actual C/ Sant Vicent per endinsar-se en el carrer de les tendes.

Antigament, la "séquia mare" estava descoberta des de l'entrada del C/ Sant Vicent fins "els porxets", i un altre des del "portal del Raval" fins a la "la bassa del molí", en la vila. A les vores d'aquests trams descoberts creixien les moreres que van donar nom als dos carrers, tant al "Carrer de les moreres dins los murs de la vila", com al "Carrer de les moreres en lo arraval".¹²⁴

¹²⁰ Mayans, G., Epistolario (V), Escritos Económicos, pàg. 318.

¹²¹ Nota 85 de DOMINGUEZ TORMO, J. M. i PONS MONCHO, F., *Sant Roc d'Oliva. Apuntes históricos*, Oliva, 1989, pàg. 143.

¹²² PONS MONCHO, F., "Callejero olivense (II). Carrer i ermita de Sant Vicent", dins *Llibre de Festes del carrer Sant Vicent*, Oliva, 1983.

¹²³ CASTILLO SAINZ, J., *Els conflictes de l'aigua a la Safor medieval*, CEIC Alfons el Vell, Gandia 1997, pàgs. 17-18.

¹²⁴ DOMINGUEZ TORMO, J. M. i PONS MONCHO, F., *Sant Roc d'Oliva. Apuntes históricos*, Oliva, 1989, pàgs. 605-606.

C/ L'Aurora

Antigament, aquest carrer rebia el nom de C/ Camatxo, o de l'Empedrat. Empedrat perquè creuava la séquia mare per un pontet empedrat amb lloses, conegut com el pont de na Vidala (+ 19-08-1626).

Per altra banda, Camatxo fou un distingit veí del carrer que va viure a la casa que hui ocupa l'actual número 9 del C/ Sant Vicent (que, llavors, tenia entrada pel C/ Aurora). Era descendent d'un ric mudèjar convers, i els seus successors van exercir càrrecs en l'administració parroquial, sent un d'ells el notari Sebastian Camacho, qui va comprar al baró d'Alcanalí el senyoriu de La Llosa, hui dita de Camatxo.

Sembla que el primer dels Camatxos esmentats va augmentar la seua riquesa comprant parcel·les properes a sa casa, on va establir un zoco.¹²⁵

Cf. Doménec Morell Fullana, 2005, pàgs. 41-42:

"Conten que el nom de Camatxo, amb l'arribada de la seua riquesa, va prendre força per tota la comarca. Va comprar les primeres cases del carrer Moreres del Raval (que abans tenia un porxet) i va fer-hi un basar, amb tota classe de mercaderies. Fins i tot va comprar cases dins de la vila emmurallada.

Es va convertir a la religió cristiana, però continuava donant molts diners als musulmans pobres del barri. Malgrat això, una nit que anava cap a la seua mina d'or, Camatxo va ser assassinat per gent envejosa i desagraïda, que va llançar el seu cadàver a la séquia Mare, que estava sense tapar. El van tirar sota el pont que hi havia al carrer.

I els vells també conten que, quan la nit és ben fosca, s'escolten els planys de Camatxo, que plora la injustícia de la seua mort. Per això la gent té por de passar per allí".

Els Camatxo.¹²⁶ Una nissaga de rics mudèjars conversos. Molts membres d'aquesta família van exercir càrrecs en l'administració de la parròquia de Sant Roc. Sembla que el primer dels Camatxos va augmentar la seua riquesa comprant parcel·les per fer un basar. Un fill d'aquest comerciant vivia a la casa que hui ocupa l'actual núm. del carrer Sant Vicent. Un dels seus descendents, el notari Sebastià Camatxo, va comprar al baró d'Alcanalí el senyoriu de la Llosa, hui dita de Camatxo. En 1572, Sebastià Camatxo II, va manar alçar una casa de pedra en la Llosa, que va encarregar a Saragosta i a Sancho, habitants d'Oliva, mestres picapedrers. El VII senyor de la Llosa, Roc Camatxo, va regalar una imatge de sant Roc a la Llosa.¹²⁷ Una altra rama de descendents va romandre en Oliva, ocupant la casa familiar fins el segle XVIII.

¹²⁵ PONS MONCHO, F., "Callejero olivense (I). Carrer l'Aurora", dins *Programa de Fira i Festes*, Oliva, 1982; i DOMINGUEZ TORMO, J. M. i PONS MONCHO, F., *Sant Roc d'Oliva. Apuntes històrics*, Oliva, 1989, pàg. 606.

¹²⁶ PONS MONCHO, F., "Erudició Esparsa. Recull d'articles breus de temàtica local", dins *Cabdells VI*, A. C. Centelles i Riusech, Oliva, 2009, pàgs. 172-174.

¹²⁷ CASTELL BOMBOÍ, J., "Datos Historia de Oliva III", dins *Llibre Fira i Festes*, Oliva, 1982.

C/ Sant Bernat - Bram

Un altre carrer que porta el nom d'un personatge popular és el C/ Sant Bernat, el nom popular del qual és C/ Abram (pronunciat Bram).¹²⁸

Els Bram (Abram).¹²⁹ En el tercer «Quinke libri» de l'arxiu parroquial de Sant Roc hi ha una partida de bateig amb el cognom «Abram», probablement relacionat amb el morisc que va donar nom al carrer: "Lo primer de maig 1607 soterrí jo, Xpofol Salelles, pe. rector, a Josep, fill de St. Roc (de pare desconegut) y de Anna Chumet, viuda de Llois Abram".

Plaça de Ganguis

Segons Pons Moncho (1989, 608) el cognom Ganguis adopta, a més, les formes Ganguix, Anguix, Guengueix, i sembla de procedència morisca.

Cf. Doménec Morell Fullana, 2005, pàg. 34:

"Ganguis vivia en una casa de la plaça que actualment porta el seu nom. La seua família pertanyia a una comunitat dedicada a l'intercanvi de presoners cristians i musulmans. Eren associacions piadoses que intentaven solventar les nombroses injustícies que es produïen entre els esclaus cristians i musulmans.

Diuen que davall d'aquesta plaça del Raval passa per un riu subterrani. La casa de Ganguis tenia un passadís que portava cap a eixe riu que creuava la plaça. També conten que el mateix Ganguis feia de guia i conduïa a través d'este riu als pelegrins que venien del Magrib a visitar el sepulcre del místic sufí Abu Ahmad, en la mesquita d'Atzeneta, a la Vall de Guadalest. Calia fer el recorregut ocultant-se perquè, les autoritats volien evitar que vingueren en peregrinació musulmans d'altres països per venerar el sepulcre d'aquest santó".

Els Ganguis.¹³⁰ En 1606, tenim la defunció de la morisca "Àngela Guengueix, muller de Francés Chulupei".

C/ Fateres

A més del carrer Fateres, també era conegut com a "del Forn de les Fateres" el carrer que hi fa cantó, i que ara s'anomena Sant Pasqual (Sendra i Molió, 2008: 30).

Cf. Doménec Morell Fullana, 2005, pàg. 20:

¹²⁸ Cognom d'un morisc convers. Pons Moncho (1989, 606) cita, entre altres passatges trets dels Quinke Libri de Sant Roc, "Anna Chumet, viuda de Lloís Abram".

¹²⁹ PONS MONCHO, F., "Erudició Esparsa....", pàg. 191.

¹³⁰ PONS MONCHO, F., "Erudició Esparsa....", pàg. 93.

"Conten que al barri del forn de Fateres hi havia famílies molt pobres que tenien al seu càrrec vellets, ceguets o malalts incurables. Tots estos pobres vivien de l'almoina perquè no podien treballar. Anaven demanant de casa en casa, pels carrers de la vila, on vivien els cristians, i per fora de la muralla, especialment pel carrers de les Tendes i Abeurador, on vivien les famílies musulmanes més adinerades.

Arreplegaven tot allò que la gent de bon cor els donava i tornaven a casa amb algun grapat de figues seques, garrofes i rosegons de pa dur. Si algun dia no els arribava per poder sopar, per la nit passaven pel forn del barri i arreplegaven un tros de pa que els donava Fateres per menjar eixa nit. I així els pobres anaven sobrevivint, sense que ningú es morira de fam en eixe barri".

Els Fatera (o Fateres).¹³¹ En l'actual carrer Fateres hi havia el forn del mateix nom. Fatera és el cognom d'una família morisca, existent també al Real de Gandia, on eren coneguts com a "llenters", o elaboradors del "llent", una de les fases del procés d'elaboració del sucre.

¹³¹ PONS MONCHO, F., "Erudició Esparsa....", pàgs. 192 i 607. Ens convenç molt més aquesta explicació que la donada per blay (1960, 677), que arriba a identificar "fateres" amb "prostitutes" a partir d'una etimologia molt discutible (el verb llatí fateor 'confessar').

Cèlebres mudèjars i moriscos

Abdal·la de Trípoli, de captiu a cadí de Xàtiva

Aquest captiu procedent de Trípoli feia classes a l'escola d'Ondara (l'aljama que havia pagat els seu rescat), Oliva i altres llocs. Mentre estava a Oliva, conferenciava amb l'alfaquí i "llegia en la dita moreria".

Era "un home de ciència" que podia "anar entre alfaquins d'aquest Regne demanant per amor de Déu", ja que es guanyà la reputació de dur una vida de sant.

El cadí de Xàtiva (la segona moreria més gran del regne) volia que Abdal·la fóra el seu jurista perquè "és molt bon moro... molt bon home e oracioner", tant que després de la mort de l'alfaquí de Xàtiva, "per la bona fama, vida e saber del dit Abdal·la", fou el candidat unànime a succeir-lo.¹³²

La desafortunada Nuzeya, captiva del rei

En 1494 Nuzeya fou acusada davant el batle general d'exercir la prostitució en la ciutat de València sense llicència. Prèviament, havia fugit del seu marit, des d'Oliva a Gandia, amb Yaye, fill de l'alamí d'Oliva. I de Gandia a València amb Sadon Çaat Saixí, àlies Satdon, un "amic especial" amb qui es va instal·lar en un hostel prop del portal de la Trinitat i després en la taverna del rei.¹³³

Segons la seua confessió, en l'esmentat hostel "ha usat e fet adulteri en lo dit ostal ab lo dit Çatdon, en lo qual ostal estigué hun dia e una nit, e en après ella, confessant, se'n anà a la taverna del senyor rey, e allí és estada fins a la present jornada ab lo dit Çatdon usant carnalment ab aquell e altres, guanyant en la dita taverna".¹³⁴

Nuzeya, per haver exercit la prostitució il·legalment, és condemnada (segons la Sunna i la Sharia), a pena de mort. És acusada d'"ésser casada e haver fet adulteri, e ésser liurada a diverses persones per dinés sens expresa llicència del dit noble batle general".

Ha de ser "apedreguada tant e tant longament fins que aquella muyra e l'ànima del cors de aquella sia separada".¹³⁵ I, a més de morir lapidada, ha de pagar les despeses (!).

Finalment, tant ella com el procurador fiscal del rei, apel·laren al batle general, el qual va consentir en commutar la pena a canvi de ser venuda com a captiva del rei.¹³⁶

¹³² ARV: Batlia General 1.431: 361r-v -el testimoniatge de Mahomat Alfaqi, alfaquí de Manises; 348v -la confessió d'Abdalla; 358r-359v -els testimoniages de Maymo ben Çabit, de Manises, i Abdulcarim, d'Oliva; i 357v -el testimoniatge d'Ayet, alfaquí de Paterna.

¹³³ ARV, *Batlia*, 1.431, f. 392.

¹³⁴ Va declarar davant "ali Bellví, alcadí del Senyor Rey". ARV: Batlia General 1431: 391v (3 d'abril de 1494). MEYERSON, M. D., *Els musulmans de València...*, pàg. 399.

¹³⁵ ARV, *Batlia*, 1.431, f. 392 v.

El pirata Balaguer, capità d'una esquadra corsària

En abril de 1501 els jurats de València rebien la notícia que Balaguer, un mudèjar d'Oliva, capitanejava una esquadra corsària de sis vaixells, que havia salpat d'Orà.¹³⁷

Els germans Alicaxet, els pirates del navili verd

Alicax (també conegut com al-Ballah o Tudela Alicaxet) fou un morisc d'Oliva, qui va emigrar cap a Sargel, juntament amb el seu germà Cajetta i les seues respectives famílies, en 1556. Alicax era bon mariner (a Oliva havia sigut pescador), per la qual cosa es va embarcar en un bergantí de dotze bancs i es dedicava a la pirateria i a portar moriscos cap a Barbaria.

Estava tan orgullós de les seues gestes que havia pintat la seua nau de verd, i l'adornaven moltes banderes. En una de les seues incursions el van agafar unes galeres cristianes, i l'havien de portar al comte d'Oliva (a qui havia causat grans mals), però la Inquisició el va reclamar i empresonar.

Finalment, fou cremat a València el 4 de novembre de 1576 per haver participat en el saqueig de Menorca i de les costes valencianes (en 1571 es va endur 20 famílies del Raval d'Oliva cap a terres de l'Islam). Fins a la mort va sostindre, davant el jesuïta Jerónimo de Mur, *"que hera nieto de moro y hijo de moro y quería ser moro y que su padre havia sido baptizado por fuerza"*.¹³⁸

Jeróni Ferrer de Benirredrà, un morisc adinerat

Jeróni Ferrer Faraig, morisc de Benirredrà, va arrendar el comtat d'Oliva entre 1604 i 1607 per 16.300 lliures (!) a l'any.¹³⁹

¹³⁶ ARV: Batlia General 1.431: 391r-393r (3 d'abril de 1494). RANGEL LÓPEZ, N., "Moras, jóvenes y prostitutas: acerca de la prostitución valenciana a finales de la Edad media", dins *Miscelánea Medieval Murciana XXXII*, Múrcia, 2008, pàgs. 119-130. MEYERSON, Mark D., *Els musulmans de València en l'època de Ferran i Isabel. Entre la coexistència i la croada*, Alfons el Magnànim, València, 1994, pàg. 437.

¹³⁷ AMV: Cartes Missives 33: 249r (2 d'abril de 1501). MEYERSON, Mark D., *Els musulmans de València en l'època de Ferran i Isabel. Entre la coexistència i la croada*, ed. Alfons el Magnànim, València 1994, pàgs. 148-153. MORELL FULLANA, D., *Dotzena i mitja de llegendes del Pinet*, ed. AMPA CP Verge dels Desemparats, Oliva, 2005, pàg. 72.

¹³⁸ SOSA, Antonio (de), *Diálogo de los mártires de Argel*, a cura d'Emili Sola i José Maria Parreño, ediciones Hiperión, Madrid, 1990, pàgs. 162-173. YASSINE BAHRI, R., *Nuevos aportes al estudio de los moriscos del Reino de Valencia: el proceso de Victoria Filomena (1563-1567), el de Alballah Alicaxet (1576) y el de Diego de Arcos (1582-1583)*, Faculté des Lettres, Manouba, 1990, tesi inèdita. ALONSO I LÓPEZ, J. E., *Història de la Safor...*, pàg. 94.

¹³⁹ CISCAR PALLARÉS, E., "Altres activitats econòmiques. El comerç", dins *Entre terra i fe...*, pàg. 261.

L'arquitectura dels Centelles

Els Centelles

Els Centelles són una família de la més alta noblesa de Catalunya que, segons la història èpica fomentada per ells mateixos a través del mecenatge literari, remunta el seu origen als temps de Carlemany, i als grans llinatges europeus a través de la figura mítica de Cotald de Craó (Cotallus de Crao).¹⁴⁰ Establits des de temps de Carles Martell al castell de Sant Martí de Centelles, prengueren aquest topònim per cognom. En 1314 un membre de la família, Gilabert de Centelles i Bellpuig, va prendre possessió de la vila i castell de Nules. Anys més tard (1387), Gilabert de Centelles i Riusech heretava de Ramon de Riusech l'Honor i Baronia de Rebollet (que incloïa Oliva). En 1449 Alfons el Magnànim concedia a Francesc Gilabert el títol de comte d'Oliva, en reconeixement als serveis prestats a la corona, sobretot en les diverses campanyes militars. Prèviament (1421) ja l'havia nomenat virrei del regne de Sardenya, on li havia entregat diversos territoris, coneguts encara hui com els "Estats d'Oliva". En 1478 Francesc Gilabert fou nomenat governador general del regne de València.

Poc a poc, aquesta família belicosa i fidel als diferents monarques de la corona aragonesa, va anar engrandint els seus estats, fins arribar a ser els nobles més poderosos del regne de València a principis del s. XVI.¹⁴¹ La gran fortuna aconseguida amb el negoci del sucre i els èxits militars, anirà traduint-s'hi en un magnífic palau, una abundosa cort italianitzant, gustos refinats i un nodrit grup d'artistes aixoplugats sota el seu mecenatge.

Els Centelles són una nissaga que va tindre un final (com a comtes d'Oliva) tan novel·lesc com tots els anys d'esplendor que el precediren: en 1569 moria sense descendència Pere Centelles, el comte foll, rodejat d'intrigues testamentàries i un misteriosa incògnita sobre el seu estat mental. Després de llargs anys de litigis, en 1594 el comtat d'Oliva fou adjudicat a les germanes de Pere: Magdalena, Anna i Felipa Centelles. En 1596, quan va morir Magdalena de Centelles, casada amb el duc de Gandia, Carles de Borja, les possessions passaren a mans del seu fill, Francesc de Borja i Centelles, duc de Gandia i comte d'Oliva. Quedaven, així, unides ambdues cases nobiliàries.

¹⁴⁰ VALSALOBRE, Pep, "Una cort italianitzant a València: notes sobre la recepció d'Ariosto a Espanya", dins *Quaderns d'Italià*, núm. 10, Servei publicacions Universitat Autònoma de Barcelona, 2005, pàg. 230.

¹⁴¹ "L'any 1503 el poder de la ciutat estava en mans del Comte d'Oliva". SANCHIS GUARNER, M., *La ciutat de València. Síntesi d'Història i Geografia urbana*, pàg. 201. I també la carta dels jurats de València de 28 de juliol de 1515, en la qual manifestaven que «lo spectable loctinent general e governador, regent la Cancelleria, e altres doctors del Real Consell del present regne, e molts bisbes e tots los altres officials, axí reals com de la dita ciutat, lo spectable comte de Oliva e molts altres barons, cavallers, magnats e grans senyors stan e habiten [en la ciudad] ab molt plaher e alegria» (AMV, Lletres Missives, g³-39. PARDO MOLERO, J.F., pàg. 12).

El Palau Comtal

Edifici gòtico-renaixentista de la primera meitat del s. XV, amb importants remodelacions al s. XVI. En el seu estat original, repetia l'esquema dels palaus valencians de l'època: planta quadrada, lleugerament irregular, amb torres circulars als cantons, i rectangulars als llenços occidental i oriental.

En 1871 l'edifici fou venut, iniciant-s'hi el procés de deteriorament. En 1882 s'obrí el carrer Palau i el recinte començà a ser habitat. En 1917 l'arquitecte danès E. Fisher va comprar bona part de la construcció amb la intenció de traslladar-la a Copenhaguen. Inicià els treballs, però li ordenaren parar perquè en juliol de 1920 fou declarat Monument Històric i Artístic pel govern espanyol. Anys després patiria tempestes i els efectes de la guerra civil, fins que en 1950 fou declarat edifici en estat ruïnós i enderrocats parcialment. En l'actualitat, la majoria de les seues restes s'hi troben ocultes a l'interior de les cases dels carrers de la Comare, les Torres, Aula i Duc d'Osuna. Altres elements van ser espoliats o portats a Dinamarca, i alguns adquirits per la *Hispanic Society of America*. Malgrat tot, encara s'hi conserven quasi la meitat de les seues muralles, quatre de les set torres, destacant per les seues dimensions la torre de l'homenatge, disposada sobre el mur sud (hui desapareguda), i nombrosos vestigis de les estances de la planta baixa i primera (especialment a l'ala occidental). A més, al Museu Arqueològic d'Oliva s'hi poden veure sis de les columnes de marbre blanc rematades per capitells corintis que hi havia al claustre, així com una excel·lent maqueta i els plànols realitzats pels arquitectes danesos E. Fisher i V. Lauritzen en 1920. De les restes que hi perduren, la *Torre del carrer de la Comare* és la més representativa pel seu estat de conservació.

La torre del carrer de la Comare

Una de les restes més importants que perduren de l'antic Palau dels Centelles és la torre del carrer de la Comare núm. 10 (popularment anomenada: "el Torrejón"). Es tracta d'una de les quatre torres que defenien els angles del castell-palau, concretament l'ubicat entre les muralles oriental i sud. La Torre, de planta circular, presenta una fàbrica de maçoneria que contrasta amb la tècnica del tapial utilitzada en els trams de muralla citats. Conserva tres plantes contigües a altres tantes estances rectangulars del palau. Les cobertes conservades són de volta de canó per a la torre, i d'aresta per a la planta baixa de la sala que va substituir en una remodelació posterior el sostre original de bigues i revoltos. El conjunt, format per la Torre i les sales, restaurat l'any 1999 amb la col·laboració de la Direcció General de Patrimoni Artístic de la Conselleria de Cultura, constitueix un bon exemple de la confluència en el monument de diverses fases: una gòtica, lligada molt probablement al castell feudal original, l'existència del qual està documentada a principis del s. XV, i una altra posterior, datada en la primera meitat del s. XVI, en la qual el palau és objecte d'una important remodelació que introduirà elements decoratius i arquitectònics del primer renaixement.

Aquesta torre, junt amb una sala rectangular contigua, alberga una exposició permanent sobre el seu procés de restauració, i de la seua importància com a component del Palau dels Centelles d'Oliva.

La columna gòtica del carrer M.D. del Carme

Una de les restes que es conserva fora del perímetre del Palau és la columna de la finestra situada a la casa núm. 7 del carrer Verge del Carme. Aquesta columna de marbre, amb capitell esculpit i influències morisques, és el partidori de llum d'una finestra que recorda les finestres gòtiques del Palau.

La fortalesa renaixentista de Santa Anna

Característiques de la construcció

Quan fem referència a la construcció defensiva de la ciutat d'Oliva hom sol usar el terme "castell", pensant, sovint, que hi falta la major part del mateix. Això passa perquè associem aquest terme a la verticalitat de les fortificacions medievals. Per això, seria més convenient usar el terme "fortalesa" per referir-nos al singular edifici militar que corona la ciutat d'Oliva, la poca altura del qual, lluny de ser una pèrdua, és un tret distintiu de l'arquitectura militar renaixentista, condicionada per l'aparició de l'artilleria.¹⁴² El concepte de guerra i de defensa canvia radicalment al segle XVI, quan es fa vital no oferir un blanc fàcil als canons enemics, i, en canvi, facilitar el moviment dels propis. Tot i això, segurament l'altura original del fortí seria un poc major (cal advertir que les parets que hui en dia hi ha damunt la base de l'edificació pertanyen a l'ermita de Santa Anna, construïda posteriorment).¹⁴³

La fortalesa és una construcció de planta rectangular de 43,5 x 34,7 metres, reforçada per dues torres de planta circular, orientades cap a dos punts oposats (nord-est i sud-est). Aquestes torres, del mateix grossor i factura del mur, constitueixen una originalitat defensiva: com a punts avançats de tir, ofereixen millors possibilitats a la artilleria que els murs rectes i permeten angles de tir que protegeixen eficientment els accessos. A l'interior d'aquestes torres s'obri una cambra per als tiradors, i en la seua part superior poden assentar-se peces d'artilleria de gran tamany. L'interior terraplenat dels murs els donava consistència per tal d'absorbir els impactes de l'artilleria enemiga, alhora que millorava les condicions per instal·lar canons en la plataforma superior, la qual suportava el pes de les peces i el retrocés de les detonacions. Al pati interior hi havia un aljub rectangular amb volta de canó per garantir l'abastiment d'aigua.

Datació i justificació de la fortalesa

En 1543, una poderosa armada otomana, al comandament de Hairedín Barba-rossa, va creuar de punta a punta la Mediterrània, aliada amb França, i va mantindre en vil les costes del regne durant llargs mesos. Segurament, l'alarma suscitada va acabar de decidir el comte d'Oliva, Francesc de Centelles, a edificar la fortalesa del castell de Santa Anna, així com la de la vila de Murla. De fet, en març de 1544 el comte d'Oliva declinava l'assistència a un parlament convocat pel virrei al·legant que, en la seua absència, *"pararian las obras de las nuevas*

¹⁴² No obstant, l'altura degué ser major, com evidencia l'empremta de murs al pati superior (les parets que hi ha en l'actualitat pertanyen a l'ermita que es va construir, en 1747, sobre la fortificació renaixentista).

¹⁴³ Segons J. Blay, aquesta ermita fou edificada l'any 1747. Aquesta antiga ermita consta en la visita pastoral que va efectuar sant Joan de Ribera l'any 1583. Segles després (1745), fou reconstruïda. En algunes imatges antigues de la ciutat s'hi pot apreciar, vegeu Vegeu FISCHER, E., "Àlbum de fotografies del Palau dels Centelles i Riu-sech", dins *El Palau dels Centelles d'Oliva. Recull gràfic i documental*, A.C. Centelles i Riusech, Oliva, 1997, pàgs. 167-171.

fortalezas que se hazen en esta villa y la de Murla".¹⁴⁴

En 1545 la fortalesa ja devia estar prou avançada, per la qual cosa el comte va manar col·locar una inscripció en llatí que recordara la seua obra i la del seu oncle: "Serafi va fortificar Oliva amb murs, i el seu nebot Francesc va fortificar els murs amb una fortalesa".¹⁴⁵

Es completava, així, l'esforç defensiu mamprés durant la primera meitat del s. XVI, segurament ocasionat pel cúmul d'episodis bèl·lics que van somoure la vida del comtat en aquest mateix període:

- La derrota de la noblesa valenciana a la batalla del Vernissa (juliol de 1521), a mans de les tropes agermanades. Aquesta derrota va ser un colp dur per al comte Serafi de Centelles, que va patir el saqueig del seu palau, i va haver de fugir i embarcar al port de Dénia (juntament amb la resta de la noblesa valenciana), per tal de salvar la vida.¹⁴⁶
- El saqueig de 23 d'octubre de 1529, quan el corsari barbaresc Cacciadiàvolo (un dels lloctinents de Hairedín Barba-rossa) va traure els moriscos de Parcent i Murla (possessiones del comte d'Oliva). Aquest, greument afectat per la fuga dels seus vassalls, va reaccionar prenent mesures per a la defensa dels seus estats. I així, a finals de 1529, va decidir rodejar de muralles la vila d'Oliva.¹⁴⁷
- L'intent de saqueig de Piles (1530); per un parell de galions musulmans, el qual fou evitat per la ràpida actuació de Francesc de Centelles, nebot i hereu del comte, qui va eixir amb dotze genets per tal de rebutjar la incursió.¹⁴⁸
- La desfeta de Cullera (agost de 1532), quan Francesc de Centelles i el duc de Gandia van resultar ferits i no pogueren evitar el saqueig efectual per dèsset embarcacions algerianes.¹⁴⁹

¹⁴⁴ Carta del comte de 8 de març de 1544, citada per ARCINIEGA GARCÍA, L., "Defensas a la antigua y a la moderna en el reino de Valencia durante el siglo XVI", dins *Espacio, Tiempo y Forma, Serie VII, Historia del Arte*, XII (1999), pàg. 75.

¹⁴⁵ "Munivit muris Seraphinus Olivam, Franciscus muros muniit arce nepos. Muris ille quidem speciosam facit ab iste formidandam hosti reddidit ac stabilem erectae turres et moenia. Anno Christi MDXLV". Vegeu FISCHER, E., "Àlbum de fotografies del Palau dels Centelles i Riu-sech", dins *El Palau dels Centelles d'Oliva. Recull gràfic i documental*, A.C. Centelles i Riusech, Oliva, 1997, pàg. 195, on hi ha la reproducció fotogràfica de la làpida. PARDO MOLERO, J.P., *La guerra dels cavallers...*, pàgs. 34-35 (segons document original).

¹⁴⁶ MESTRE PONS, F., "Apunts biogràfics dels Centelles-Riusech", Llibre del Palau, pàgs. 60-62.

¹⁴⁷ "En lo dit temps e fi del dit any MDXXVIII e o principi del any MD y trenta lo il·lustre don Serafi Centelles, quondam comte de Oliva, estant la dita vila de Oliva sense muralla e amparo algú, feu e manà fer a dita vila muralla e circuir aquella de mur". ARV, Governació, 4.622. PARDO MOLERO, J.P., *La guerra dels cavallers...*, pàgs. 28-31. (segons document original).

¹⁴⁸ PARDO MOLERO, J.P., *La guerra dels cavallers...*, pàgs. 40-41 (segons document original).

¹⁴⁹ PARDO MOLERO, J.P., *La guerra dels cavallers...*, pàgs. 41-44 (segons document original).

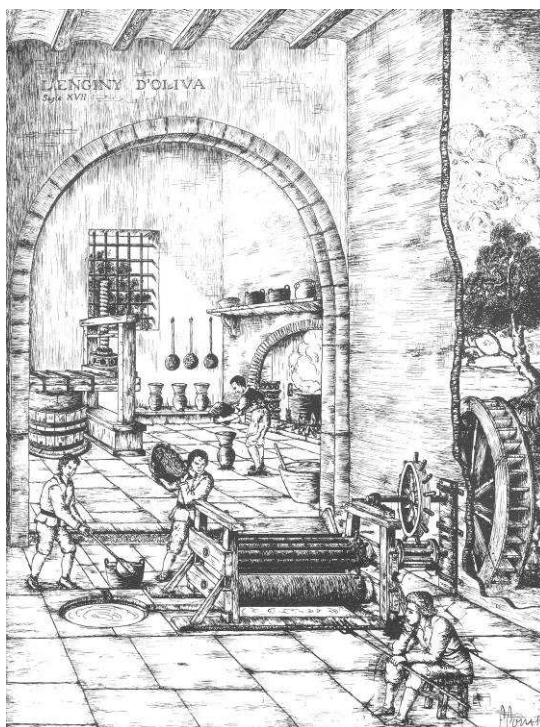
Funcions estratègiques

En primer lloc, era un excel·lent punt de vigilància, des d'on es contemplava una bona franja costanera. Així, en documentació de 1566, veiem que, sota les ordres d'un alcaid o castellà nomenat pel comte, hi havia una guàrdia composta per cinc hòmens.¹⁵⁰ Els guardians no eren soldats professionals, i tenien altres feines, que completaven l'escàs sou.¹⁵¹ El seu treball consistia, sobretot, en assegurar la vigilància de la fortalesa dia i nit, mitjançant tornos.

En segon lloc, resultava una eficient defensa del sud i oest de la ciutat (cal tindre en compte que, quan s'edifica, la ciutat acabava en l'actual carrer del Mar).

En tercer lloc, tot i que no estava apegada a la ciutat, presenta un fàcil i ràpid accés, per la qual cosa podia esdevindre un últim reducte en cas d'emergència.

Finalment, complia una clara missió preventiva, ja que si aquest punt elevat caiguera en mans de l'enemic, amb foc d'artilleria causarien danys terribles sobre la ciutat. Calia, per tant, evitar-ho a tota costa.

¹⁵⁰ Almenys així era en 1566. Aquell any la nòmina estava composta per Joan Font, Jaume Olzina, Domingo Vernoy, que van servir tot l'any, i Lluçà Tur i Antoni Tur, acomiadats al final de maig. ARV, Mestre Racional, 9.796, ff 21v-22r, 24r, 26v i 31v.

¹⁵¹ De fet, Domingo Vernoy és "mestre" (ib., f 24r).

L'Enginy del sucre

El conjunt arquitectònic de l'*Enginy* d'Oliva, dedicat a la producció de sucre de canya en el s. XVI, el formaven dos edificis propers un de l'altre, i denominats per Gregori Mayans com *fàbrica* i *oficina*. De la *fàbrica* o molí, on es realitzava la mòlta de la canya per obtindre el seu suc, hui no queda cap resta exempta. En ella radicava "l'enginyós" mecanisme de mòlta que consistia en un engranatge de dos cilindres de fusta i metall que trituraven la canya trossejada. La força motora d'aquestes "moles" era proporcionada per una roda de fusta que, a mode de sènia, rebia l'aigua retinguda en una bassa (de forma triangular, situada en l'actual plaça que ha conservat el topònim) alimentada per la *Séquia Mare* medieval, les restes de la qual encara s'hi conserven en el carrer de *Les Moreres*. Aquest mecanisme de mòlta constituïa tota una innovació per a l'època, i conferia a l'activitat una major productivitat. De l'*oficina*, ubicada en l'actual carreró del carrer *Enginy*, es conserva gran part de la construcció original. La seua estructura inicial era la d'un impressionant edifici rectangular de dues plantes, sustentades per tres galeries d'arcs (rebaixats en la planta baixa i apuntats en la superior), quatre naus i coberta a dues aigües. En ell es realitzaven les distintes coccions del suc procedent del molí, el filtrat, l'enfredament en gibrells i, finalment, la purgació del licor resultant en formes ceràmiques troncocòniques, disposades sobre una gerra denominada *porró*, fins la cristal·lització del sucre. Tot aquest procés exigia d'espais diàfans, ben ventilats, i superfícies amples para l'emmagatzematge de les formes ceràmiques, requisits que l'*oficina* complia sobradament. L'*Enginy* d'Oliva -fàbrica i oficina- fou la primera instal·lació d'aquest tipus que va existir en la comarca, i, sense dubte, la seua construcció fou voluntat dels comtes d'Oliva per millorar el rendiment d'una activitat que els proporcionava elevades rendes. Les restes conservades de l'*oficina* són un dels millors exemples de l'arquitectura industrial del s. XVI.

El Molí

En el lloc on estava situat el molí, hui en dia es pot veure un plafó en què es reflecteix el procés de transformació que patia la canya fins a convertir-se en producte manufacturat i vendible. Aquest plafó, com el nom del carrer, assenyalen la ubicació de l'edifici que devia contenir la maquinària de l'enginy, paret per paret amb un molí fariner en ús fins ben entrat el s. XX.

Bibliografia

- ALONSO I LÓPEZ, J.E., *Història de la Safor*, Edicions la Xara, Simat de la Valldigna, 1999.
- ARCINIEGA GARCÍA, L., “Defensas a la antigua y a la moderna en el reino de Valencia durante el siglo XVI”, dins *Espacio, Tiempo y Forma, Serie VII, Historia del Arte, XII* (1999).
- BARCELÓ TORRES, M.C., *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, Universitat de València, 1984.
- BORDES GARCIA, J., *Oliva al segle XV. Una aproximació al món rural de la Baixa Edat Mitjana*, IV Beca Serafí de Centelles, Oliva, 2001, pendent de publicació.
- BURGUERA SANMATEU, V. - CANET LLIDÓ, V., “Del somni a les vitrines: la xarxa de museus olivans”, dins *Revista de la Safor. Anuari del CEIC Alfons el Vell, número 2*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, 2011, pàgs. 147-168.
- CAMARENA MAHIQUES, J., “De la historia de Oliva y Rebollet”, dins *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, 1988.
- CARDONA MIRALLES, S., “Apéndice documental IV: Nomenclátor urbano”, dins *Iniciación a la Historia de Oliva*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, València, 1988 (3ª edició).
- CARDONA MIRALLES, S., “Datos biográficos”, dins *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València 1988.
- CASTELL BOMBOÍ, J. - CANET LLIDÓ, V., “El franciscanisme i Oliva: Les arrels històriques de la parròquia de Sant Francesc”, dins *Sant Francesc d'Assís, una parròquia, un barri, un temple...*, editat per l'Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva 2006.
- COTS MORATÓ, F., *El museu parroquial de Santa Maria la Major d'Oliva*, regidoria de Patrimoni Històric de l'Ajuntament d'Oliva (2ª edició), 1995.
- COTS MORATÓ, F., “Oliva segle XVI”, dins *Llibre Fira i Festes*, Oliva, 1982, s/p.
- COTS MORATÓ, F., *Estudio histórico-artístico del templo de Santa María la Mayor de Oliva*, Oliva 1989.
- DOMÍNGUEZ TORMO, J.M. I PONS MONCHO, F., *Sant Roc d'Oliva. Apuntes históricos*, edita Junta pro I Centenari del temple parroquial de Sant Roc, Oliva, 1989.
- EPALZA, Mikel de, “Mutaciones urbanísticas debidas a las transformaciones de mezquitas en iglesias”, dins *VI Simposio internacional de Mudejarismo, Teruel, 16-18 de septiembre de 1993. Actas*.

- FERRER TABERNER, A., "Descripción de una mezquita de la morería de Valencia en 1525, en relación con unas obras clandestinas de ampliación", dins *Actas del VII Simposio Internacional de Mudejarismo: Teruel, 19-21 de septiembre de 1996*.
- FISCHER, E., "Àlbum de fotografies del Palau dels Centelles i Riu-sech", dins *El Palau dels Centelles d'Oliva. Recull gràfic i documental*, A.C. Centelles i Riusech, Oliva, 1997.
- FURIÓ, A., *Història del País Valencià*, Tres i Quatre, València, 2001.
- FURIÓ, A., "Els musulmans valencians, de la conquesta a les Germanies", dins *Entre terra i fe. Els musulmans al regne cristià de València (1238-1609)*, edita Universitat de València i SECC (Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales), València 2009.
- JAUME I, *Crònica o Llibre dels Feits*, edició a cura de Ferran Soldevila, Edicions 62 i "la Caixa", Barcelona, 1994.
- LLUCH GARIN, L.B., *Ermitas y paisajes de Valencia. Tom III*, ed. Caja de Ahorros de Valencia, València 1980.
- LOMAS CORTÉS, M., *El puerto de Dénia y el destierro morisco (1609-1610)*, Ajuntament de Dénia-Universitat de València, 2009.
- MAYANS Y SISCAR, G., *Epistolario V. Escritos económicos*, selecció transcripció i notes d'Antonio Mestre, Publicacions Ajuntament d'Oliva, València, 1976.
- MESTRE PONS, F., "Les virtuts de la Capella del Crist", dins *Llibre festes del Crist*, Oliva, 2002, pàgs. 52-55.
- MESTRE PONS, F., "La Capella del Santíssim Crist de Sant Roc", dins *Llibre festes del Crist*, Oliva, 1994, s/p.
- MESTRE PONS, F., "La Capella del Santíssim Crist de Sant Roc (I)", dins *Aureba. Revista mensual d'Oliva i comarca*, núm. 3, Oliva, juny 1995, pàgs. 15-17.
- MESTRE PONS, F., "La Capella del Santíssim Crist de Sant Roc (II)", dins *Aureba. Revista mensual d'Oliva i comarca*, núm. 3, Oliva, juliol 1995, pàgs. 16-18.
- MESTRE PONS, F., "Apunts biogràfics dels Centelles-Riusech", dins *El Palau dels Centelles d'Oliva. Recull gràfic i documental*, A.C. Centelles i Riusech, Oliva, 1997.
- MEYERSON, M.D., *Els musulmans de València en l'època de Ferran i Isabel. Entre la coexistència i la croada*, Alfons el Magnànim, València, 1994.
- MESTRE SANCHIS, A., "Raíces históricas de la parroquia de San Roque", dins *Llibre festes del Crist*, Oliva, 1986, s/p.
- MORELL FULLANA, D. *Edificis i construccions importants d'Oliva*. Pendent de publicació.
- MORELL FULLANA, D., *Els noms de lloc a Oliva*, transcrit per Vicente Domingo Ballester Morell, 191 pàgines. Pendent de publicació.

MORELL FULLANA, D., *Dotzena i mitja de llegendes del Pinet*, ed. AMPA CP Verge dels Desemparats, Oliva, 2005.

"Museo arqueológico de Oliva", dins *Los Museos de la Comunitat Valenciana. Anuario*, 2009, ed. Anuarios Culturales SL, València, 2009, pàgs. 286-287.

Museus i patrimoni històric (fullet de mà), regidoria de Patrimoni Històric i Museus de l'Ajuntament d'Oliva, sense data (2007, aprox.).

NAVARRO OLTRA, V.C., "Sobre el topònim Awr.ba del districte de Dénia islàmica", dins *Cabdells* núm. VI, A.C. Centelles i Riusech, Oliva, 2009.

OLASO CENDRA, V., "Les cases de Tamarit d'Oliva: punt i seguit", dins *Revista de la Safor. Anuari del CEIC Alfons el Vell* núm. 1, CEIC Alfons el Vell, Gandia, 2009.

Oliva: Palau dels Centelles: Torre del carrer Comare. Conservació i restauració del patrimoni històric valencià (fullet de mà), Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència. Direcció de Patrimoni Artístic, 1999.

PARDO MOLERO, J.P., *La guerra i els cavallers. Els Centelles, el Comtat d'Oliva i la defensa del Regne de València*, Il Beca Serafí de Centelles (1997), CEIC Alfons el Vell i AC Centelles i Riusech, Gandia, 2011.

PARDO MOLERO, J. F., "De mudéjars a moriscos", *Entre terra i fe. Els musulmans al regne cristià de València (1238-1609)*, edita Universitat de València i SECC (Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales), València 2009.

PÉREZ DE LOS COBOS GIRONÉS, F., "Oliva", dins *Palacios y casas nobles de la provincia de Valencia*, pàgs. 247-259.

PIQUERAS, J., "Geografia de la població morisca al Regne de València al començament del segle XVII", *Entre terra i fe. Els musulmans al regne cristià de València (1238-1609)*, edita Universitat de València i SECC (Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales), València 2009.

PI Y APARICI, J.F., "Los Escudos Heráldicos de la Capilla del Santísimo Cristo de San Roque de Oliva", dins *Llibre festes del Crist*, Oliva, 1998, s/p.

PONS FUSTER, F., *Aspectos económico-sociales del Condado de Oliva (1500-1750)*, publicacions Ajuntament d'Oliva, València, 1981.

PONS MONCHO, F., "Erudició Esparsa. Recull d'articles breus de temàtica local", dins *Cabdells* VI, A. C. Centelles i Riusech, Oliva, 2009.

RANGEL LÓPEZ, N., "Moras, jóvenes y prostitutas: acerca de la prostitución valenciana a finales de la Edad media", dins *Miscelánea Medieval Murciana XXXII*, Múrcia, 2008, pàgs. 119-130.

Restauració de la Torre de la Comare (fullet de mà), regidoria de Patrimoni Històric de l'Ajuntament d'Oliva, sense data (març 1999, aprox.).

REY AYNAT, Miguel del, "Les cases del carrer Tamarit en Oliva", dins *Cabdells* núm. 3, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2001, pàgs. 119-140.

RIBERA, E., "La restauración de la Cripta", dins *Llibre festes Rebollet*, Oliva, 1998.

SANCHIS COSTA, J., "L'ermiteta de "Sant Antoni" del Raval, a través del acto testamentario", dins *el Llibre de les Festes del Crist*, Oliva 1998.

SEGÚ, I., i CHESA, P., "Sant-Roquers", dins *Llibre Festes del Crist*, Oliva, 1993, s/p.

SENDRA I MOLIÓ, J., "La toponímia urbana d'Oliva", dins *Cabdells núm. 6*, editat per l'Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2008.

SOSA, Antonio (de), *Diálogo de los mártires de Argel*, a cura d'Emili Sola i José Maria Parreño, ediciones Hiperión, Madrid, 1990, pàgs. 162-173.

TORRES MORERA, J.R., *Repoblación del Reino de Valencia tras la expulsión de los moriscos*, València, 1969.

TORRÓ, J., "Formes de poblament i urbanisme. Com s'organitzaren els llocs d'habitació dels musulmans del regne de València (segles XIII-XVI)", *Entre terra i fe. Els musulmans al regne cristià de València (1238-1609)*, edita Universitat de València i SECC (Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales), València 2009.

TORRÓ ABAD, J., "El urbanismo mudéjar como forma de resistencia. Alquilerías y morerías en el Reino de Valencia (siglos XIII-XVI)", dins *Actas del VI Simposio Internacional de Mudejarismo, Teruel 16-18 septiembre 1993*, edita Centro de Estudios Mudéjares del Instituto de Estudios Turolenses, Saragossa, 1996.

VALSALOBRE, P., "Una cort italianitzant a València: notes sobre la recepció d'Ariosto a Espanya", dins *Quaderns d'Italià*, núm. 10, Servei publicacions Universitat Autònoma de Barcelona, 2005.